

Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap. Een ontmoeting

MARJAN SCHWEGMAN

Inleiding

In mei 1978 werd de historica Josine Blok door de *Groene Amsterdammer* geïnterviewd in verband met de eerste landelijke manifestatie van wat toen nog het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis heette. Zij zegt in dat interview onder meer:

Op langere termijn kan de studie van vrouwengeschiedenis grote gevolgen hebben. Ze zal naar onze vaste overtuiging het beeld van de geschiedenis op tal van punten drastisch wijzigen. Stel je voor, de helft van de geschiedenis moet nog geschreven worden. Omdat vrouwen een heel andere maatschappelijke positie hebben ingenomen, moeten allerlei historische verschijnselen anders geïnterpreteerd en geëvalueerd worden; de geschiedenis zal daardoor niet zozeer worden aangevuld (volgens het model een half plus een half is één), ze zal veeleer een wezenlijk andere worden.

Bijna zestien jaren zijn inmiddels verstreken. Het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis is tegenwoordig een echte vereniging die in 1991 haar 15-jarig bestaan vierde 1. Aan de meeste universiteiten zijn sinds het eind van de jaren zeventig medewerk(st)ers aangesteld die vrouwengeschiedenis doceren en op datzelfde terrein onderzoek verrichten. Deze activiteiten hebben geresulteerd in een stroom van publikaties, waaronder een toenemend aantal proefschriften². Maar, zo kan men zich afvragen, heeft dit alles geleid tot die drastische wijziging van het beeld van de geschiedenis waarover Josine Blok in 1978 sprak?

Ja en nee: vrouwengeschiedenis heeft, zo kan een ieder vaststellen die kennis neemt van het verrichtte onderzoek, het beeld van de geschiedenis gewijzigd, maar zij is er vooral nog onvoldoende in geslaagd om dit nieuwe beeld aan de man te brengen. Het op 10 april 1992 gehouden voorjaarscolloquium van het Nederlands historisch genootschap (NHG) — resultaat van een gezamenlijk initiatief van de Vereniging voor vrouwengeschiedenis en het bestuur van het NHG — had tot doel om in deze situatie verandering te brengen door een ontmoeting te arrangeren tussen vertegenwoordigers van de 'gevestigde' geschiedwetenschap en enkele vrouwengeschiedenis-deskundigen, 's Ochtends hield Mieke Aerts een lezing getiteld 'Vrouwengeschiedenis en politieke geschiedenis. Marga Klompé in context', waarop commentaar werd geleverd door Jan Bank. Daarna sprak Josine Blok over 'Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een historiografisch perspectief', een lezing die werd gevolgd door een reactie van W. W. Mijnhardt. Het middagprogramma was gewijd aan de wijze waarop in het voortgezet onderwijs vorm en inhoud wordt gegeven aan vrouwengeschiedenis.

1 Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen op het terrein van vrouwengeschiedenis in de periode 1976-1991: S. Dumont, e. a., ed., *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen, 1991).

2 Voor titels verwijs ik naar het zeer uitgebreide notenapparaat behorend bij het hierna afgedrukte artikel van Josine Blok, 'Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een historiografisch perspectief. Zie voor een overzicht van de sinds 1989 verschenen vrouwengeschiedenis-proefschriften op het terrein van de Nederlandse geschiedenis de bibliografie bij: M. Schwegman, J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland' in: G. Duby, M. Perrot, ed., *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw* (Amsterdam, 1993) 557-585, 612-615.

Joke van der Leeuw-Roord — in 1992 voorzitter van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland — evalueerde de rol die vrouwengeschiedenis heeft gespeeld in de ontwikkelingen rond het eindexamen geschiedenis. Tenslotte ging Willem van Lieshout, leraar geschiedenis aan het Elzendaalcollege in Boxmeer, in op zijn ervaringen met het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis 1990-1991.

Mag deze ontmoeting tussen 'gevestigden en buitenstaanders' geslaagd heten? In zijn jaarrede als voorzitter van het NHG, uitgesproken in de algemene ledenvergadering op vrijdag 23 oktober 1992, noemde P. W. Klein de themadag over vrouwengeschiedenis 'tot op zekere hoogte mislukt'. Niet de kwaliteit van de wetenschappelijke bijdragen bracht hem tot dit oordeel, want die bijdragen waren, aldus Klein, 'zowel boeiend als van de vereiste hoge kwaliteit'. Mislukt was de bijeenkomst in zijn ogen door 'de geringe opkomst van collega's van het mannelijke geslacht' en de teneur van de discussie over de voordrachten, die 'geen recht deed aan de wetenschappelijke inhoud van de lezingen'³.

Dat de discussie nauwelijks over de inhoud van de lezingen ging maar zich concentreerde op de al dan niet reëel geachte institutionele marginalisering van vrouwen in de geschiedwetenschap, had alles te maken met de inderdaad geringe opkomst van 'collega's van het mannelijk geslacht'. Omdat de vrouwelijke 'buitenstaanders' de vertegenwoordigers van de 'gevestigde' geschiedwetenschap in aantal verre overtroffen, kreeg het colloquium niet het beoogde karakter van een ontmoeting. En ook al is het natuurlijk verheugend dat zoveel vrouwen — vaak voor het eerst — een door het NHG georganiseerde activiteit bijwoonden, dat zij weinig gesprekspartners hadden om mee te discussiëren, wekte de indruk dat 'gevestigde' historici niet geïnteresseerd zijn in het werk van hun collega's vrouwen-historicae.

Des te verheugender is het dat de redactie van de *Bijdragen* heeft besloten om de lezing van Josine Blok, het commentaar van W. W. Mijnhardt en een later toegevoegde reactie daarop van Blok te publiceren, zodat de beoogde ontmoeting alsnog kan plaatsvinden, zij het via meer indirecte weg⁴. Doordat Blok en Mijnhardt de problematische relatie tussen vrouwen en het historische aan een diepgaand onderzoek onderwerpen, richten zij hun pijlen op het 'hart' van de kwestie die centraal stond tijdens het colloquium, namelijk de kwestie van de uit- en insluiting van vrouwen in de geschiedenis. Dat zij daarbij tot verschillende conclusies komen is niet verwonderlijk en stimuleert anderen hopelijk tot het formuleren van weer andere standpunten. Over één ding zijn Mijnhardt en Blok het echter eens: de met vrouwen en sekse verbonden vraagstukken zouden het object moeten vormen van een geschiedenis die één en ondeelbaar is. Het is te hopen dat in de toekomst vele van deze 'nieuwere geschiedenissen'⁵ in de *BMGN* zullen verschijnen.

3 P. W. Klein, 'Jaarrede', *BMGN*, CVIII (1993) 186.

4 De twee voordrachten zijn geannoteerd en wat de vorm betreft aangepast aan de eisen die gelden voor artikelen.

5 Vrij naar M. Aerts, 'Nieuwere politieke geschiedenissen. Een (on)historische ontmoeting tussen Clara Wichmann en Joan Scott' in: M. Schwegman, e. a., ed., *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1991) 9-15.

Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een historiografisch perspectief

JOSINE H. BLOK

[Maar] geschiedenis is een terrein van kennis met een uiterst vormende waarde, en eveneens een aangename bezigheid; en een groot deel van wat we gemeenlijk Eruditie noemen, en zo hogelijk waarderen, is niets anders dan een vertrouwdheid met historische feiten. Het is aan geletterde mannen om hiervan een uitgebreide kennis te bezitten; maar ik moet het als een onvergeeflijke onwetendheid beschouwen van personen van welke sekse of stand dan ook, om niet met de geschiedenis van ons land vertrouwd te zijn, evenals met de geschiedenis van het oude GRIEKENLAND en ROME. Een vrouw kan zich gedragen met goede manieren, en zelfs enige levendigheid bezitten in haar geestelijke vermogens; maar als haar geest niet op deze wijze gestoffeerd is, is haar conversatie onmogelijk in staat om enigszins onderhoudend te zijn voor verstandige en bezonnen mannen. Daar moet ik aan toevoegen, dat geschiedenis niet alleen een waardevol terrein van kennis is, maar ook de deur opent naar vele andere terreinen, en de stof verschaft voor de meeste wetenschap 1.

Met deze woorden, en nog vele meer, preeft de Verlichte filosoof David Hume een vriendin de studie van de geschiedenis aan als de wetenschap die bij uitstek inzicht verschaft in de menselijke natuur. Maar welke rol zou die kennis van de geschiedenis moeten spelen in het leven van vrouwen? Min of meer gelijktijdig met zijn eigen *History of England* (1762 vlg.) verscheen het geschiedwerk van Catharine Macaulay over hetzelfde onderwerp en met dezelfde hoofdtitel². De politieke visie van beide auteurs liep sterk uiteen, en bovendien bekende Hume jaloers te zijn op het onmiddellijke succes van Macaulay's geschriften. Al was hij fair genoeg om Macaulay als auteur serieus te nemen, hij had de geschiedkundig onderlegde vrouw vooral geportretteerd als interessante gesprekspartner voor mannen. Macaulay was niet alleen meer dan dat, zij was iets anders: zij was een zelfstandige historica. Zelfbewust liet zij zich portretteren op het schutblad van haar werk als de Vrijheid en als de muze Kleio; zo zette zij de beeldtraditie van de vrouwelijke allegorie naar haar hand, zoals ook andere vrouwen dat incidenteel hadden gedaan³. De traditionele relatie van mannelijke schepper en vrouwelijke muze werd in deze beeldtaal vervangen door een ikoon, waarin de vrouwelijke schepper met de muze samenvalt. Toch is het in dit verband tekenend dat Macaulay haar werk een vorm had gegeven, die gold als gepast voor vrouwelijke auteurs: zij presenteerde haar geschiedwerk als een reeks brieven, en voerde dus de destijds zeer gebruikelijke maskerade op het werk te richten

1 Fragment geselecteerd uit D. R. Kelley, ed., *Versions of history from antiquity to the enlightenment* (New Haven-Londen, 1991) 459 (vert. JHB), ontleend aan David Hume, 'Of the study of history' in: T. H. Green, T. H. Grose, ed., *Essays: Moral, political, and literary* (Londen, 1808).

2 Een beschouwing van Macaulay en Hume in 2en drietal parallele vergelijkingen van een vrouwelijke en een mannelijke historicus, in N. Z. Davis, 'History's two bodies', *AHR*, XCIII (1988) 1-30.

3 Over voorstellingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in vroeg-moderne representaties van de wetenschappen, zie L. Schiebinger, *The mind has no sex? Women in the origins of modern science* (Cambridge (Mass.)-Londen, 1989) 119-159; specifiek ook het eigenzinnig gebruik van deze traditie door Emilie, marquise de Châtelet op de voorplaat van haar *Institutions de physique* (Parijs, 1740) in L. Schiebinger, 'De vrouw als zinnebeeld. Het aangezicht der vroeg-moderne wetenschap' in: T. van Loosbroek, e. a., ed., *Geleerde vrouwen. Negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1988) 86-114, m.n. 94-95 (oorspr. Engels, 1988). De weergave van Macaulay als Libertas in de uitgave van 1767, en als zowel Vrijheid als Kleio in de uitgave van 1778 van haar *History* in: Davis, 'History's two bodies', 15-18.

tot een persoonlijke, gesloten kring⁴. En wie nu zonder nadere toelichting een verwijzing leest naar Macaulay's *History of England* denkt daarbij in de regel niet aan het werk van de historicus uit de jaren 1763-1783, maar aan dat van de historicus Thomas Babington Macaulay, gepubliceerd in 1849 en 1855. De Catharine Macaulay's, zeldzaam als zij al waren geweest, waren ten tijde van déze *History of England* volledig van het geschiedkundig toneel verdwenen⁵, evenals de ikonografische traditie die zij voor haar werk en haar eigen identiteit hadden benut. Eerst sinds het begin van de twintigste eeuw, na de herintreding in de wetenschappen en vervolgens de verwerving van het actief burgerschap, voldeden vrouwen formeel aan de voorwaarden om de politieke geschiedenis te beschouwen als een terrein dat in alle opzichten ook het hare zou zijn. Maar het ogenschijnlijk onbekommerde standpunt van Catharine Macaulay ontbreekt; voor zover vrouwelijke historici zich één voelden met Kleio — een symbiose die historici nu in het algemeen als onwettelijk zou voorkomen — richtten zij zich doorgaans op andere onderwerpen dan de politieke geschiedenis. Is er dan toch sprake gebleven van een gespannen verhouding van vrouwen ten opzichte van de politiek, en van de politieke geschiedenis? Waar komt die spanning dan uit voort? En bovendien: welk effect zou een feministische visie sorteren op de politieke geschiedenis?

De zin van de politiek

Deze vragen staan centraal in het *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, dat eind 1991 verscheen en de veelzeggende titel draagt 'Op het strijdtoneel van de politiek'⁶. Het tijdvak dat dit *Jaarboek* bestrijkt is de negentiende en twintigste eeuw, met andere woorden de periode waarin de moderne staten zich consolideerden, dan wel gevestigd werden, de debatten over de inrichting van de staat een nationaal karakter en bereik kregen en het begrip 'politiek' zich ging uitstrekken tot het wel en wee van alle burgers. Het merendeel van de vakhistorici zal het erover eens zijn dat deze politieke geschiedenis het 'hart van de geschiedwetenschap' vormt, zoals de flaptekst van het *Jaarboek* vermeldt. De politieke geschiedenis geldt voor velen als de kern van de 'gevestigde' geschiedwetenschap, de algemeen aanvaarde periodisering berust op de chronologie van de politieke ontwikkelingen⁷. Vanuit dit perspectief biedt het terrein van de politiek bij uitstek de mogelijkheid om de verhouding tussen vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap te onderzoeken. En dan dringt zich onmiddellijk de vraag op:

4 Over de specifieke betekenis van het brieven-genre voor vrouwelijke auteurs in deze periode, zie E. C. Goldsmith, ed., *Writing the female voice. Essays on epistolary literature* (Boston, 1989).

5 Verschillende historiografische genres, zoals de familiechroniek, de memoire, en ook de biografie werden vanaf de renaissance in het bijzonder door vrouwen beoefend; in de loop van de negentiende eeuw kregen deze genres onder druk van het wetenschappelijke historische debat echter een marginale status. Zie N. Z. Davis, 'Gender and genre: Women as historical writers, 1400-1820' in: P. H. Labalme, ed., *Beyond their sex. Learned women of the European past* (New York-Londen, 1988) 153-182; G. Pomata, 'Partikulargeschichte und Universalgeschichte — Bemerkungen zu einigen Handbüchern der Frauengeschichte', *L'Homme ZFG*, II (1991) 5-44 (oorspr. Italiaans, 1990).

6 M. Schwegman, e. a., ed., *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1991). De titel karakteriseert niet alleen de politiek als het terrein bij uitstek waar conflicten zich manifesteren en worden uitgevochten, maar is tevens de meest polemische titel die tot nu toe voor een jaarboek is gekozen.

7 In haar inmiddels klassieke artikel van 1977 'Did women have a renaissance?' (herdrukt in J. Kelly, *Women, history and theory. The essays of Joan Kelly* (Chicago-Londen, 1984) 19-50) stelde Joan Kelly de uitdagende vraag of de periodisering van de 'gevestigde' geschiedwetenschap ook voor vrouwengeschiedenis relevant is. Het begrip renaissance verenigt cultuurhistorische met politiekhistorische aspecten, en is in zijn algemeenheid een goed voorbeeld van dit vraagstuk.

waarom richt vrouwengeschiedenis juist nu haar aandacht op de politieke geschiedenis? Dat betekent om te beginnen: waarom *pas* nu?

In het begin van de jaren zeventig, toen vrouwengeschiedenis zich ging manifesteren, stond politiek immers centraal⁸. Mensen van uiteenlopende herkomst verenigden zich onder de vlag van een gezamenlijke identiteit tot sociale groepen met een gemeenschappelijk belang, en verlangden hun aandeel in macht en zeggenschap. De vrouwenbeweging definieerde vrouwen en mannen eveneens als onderscheiden sociale groepen en de ongelijke verhouding tussen beide als seksuele politiek. De wetenschap verloor haar aura van neutraliteit en werd benaderd als een politiek terrein. Maar dit begrip politiek was niet bedoeld als in de titel van het *Jaarboek*. Het was uiterst breed, en sloeg op alle vormen van invloed en macht. De plaats die feministische historici toekenden aan de gevestigde geschiedschrijving vormt daarvan een voorbeeld.

In de gangbare visie op het verleden speelden vrouwen geen rol van betekenis; vrouwengeschiedenis stelde zich ten doel hierin verandering te brengen. Daartoe stonden twee wegen open. Enerzijds zou een nieuw terrein van kennis worden ontgonnen naast het oude: vrouwengeschiedenis streefde naar historische kennis en interpretatie van het leven van vrouwen, die tot dan toe hadden ontbroken. Zowel binnen de feministische beweging als daarbuiten was de behoefte aan deze kennis groot. Anderzijds streefden feministische historici naar een nieuwe visie op de bestaande kennis, om kritisch te opereren binnen het gevestigde terrein: wilden vrouwen een geïntegreerd bestanddeel van de geschiedenis kunnen uitmaken, dan moesten de gronden waarop vrouwen van het geschiedbeeld waren uitgesloten, zorgvuldig worden onderzocht. De opvattingen over hetgeen belangrijk en onbelangrijk zou zijn in de geschiedenis, de keuze van bronnen, de kaders waarin de historiografie was gegoten en de taal waarin deze werd gepresenteerd, kortom de geschiedschrijving als discipline zou in zijn geheel vanuit feministisch gezichtspunt worden geanalyseerd. In dit proces zouden de gebruikelijke begrippen een andere betekenis krijgen, zodat ook de gevestigde geschiedschrijving van gedaante zou veranderen.

Gezien haar achtergrond en doelstellingen had het voor de hand gelegen als vrouwengeschiedenis direct haar pijlen had gericht — hetzij als Eroos, hetzij als Amazone — op het hart van de geschiedwetenschap. Dat is echter opmerkelijk weinig gebeurd, ook al heeft vrouwenge-

8 De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in het algemeen en in Nederland in het bijzonder is recentelijk onderwerp geweest van verschillende publikaties, mede naar aanleiding van de lustra die er binnen deze historische discipline te vieren waren. Zie bijvoorbeeld: Werkgroep vrouwengeschiedenis Groningen, ed., *Met andere ogen. Vrouwengeschiedenis in Nederland, 1975-1985* (Groningen, 1985); de bijdragen van G. Bock, N. Z. Davis, M. Bosch en M. Schwegman aan het congres ter viering van het *tiende jaarboek*, 'The future of women's history', waarin de laatste twee auteurs hun visie gaven op de specifiek Nederlandse aspecten van de beoefening van vrouwengeschiedenis hier te lande, in: M. de Baar, e. a., ed., *In de ban van het verhaal. Elfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1990) 79-124; en F. de Haan, 'Na vijftien jaren. Vrouwengeschiedenis in Nederland, 1976-1991' in: S. Dumont, e. a., ed., *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen, 1991) 13-44; alle met uitvoerige bibliografie. Over de ontwikkeling van het vak in mondiaal perspectief: K. Offen, R. Roach Pierson, J. Rendait, ed., *Writing women's history. International perspectives* (Bloomington-Londen, 1991) samengesteld ter gelegenheid van de oprichting van de International federation for research in women's history/Fédération internationale pour la recherche de l'histoire des femmes. In geen van deze publikaties worden echter de gesignaleerde veranderingen in het vrouwenhistorische debat systematisch in verband gebracht met meer algemene verschuivingen in het culturele en wetenschappelijke mentale klimaat. De beknopte opmerkingen die ik in mijn tekst hierover maak, zijn vooral bedoeld om op dit aspect de aandacht te vestigen. Zo heb ik de indruk dat met de heroriëntatie aan het eind van de jaren zeventig vrouwengeschiedenis aansluiting zocht bij andersoortige wetenschappelijke en theoretische tendenties dan de meeste andere historische disciplines in Nederland, zodat vanaf die tijd de wegen zich sterker gingen scheiden.

schiedenis als autonome discipline eigen gezichtspunten en nieuwe onderwerpen ontwikkeld. In kort bestek wil ik daarom eerst nagaan, waarom vrouwengeschiedenis van haar kant zich nauwelijks gericht met de politieke geschiedenis heeft bemoeid.

Een belangrijke stimulans voor het vrouwenhistorische programma vormde aanvankelijk, zoals gezegd, de afwezigheid van vrouwen in het politiek-historische geschiedbeeld. Voor dit feit op zichzelf werd wel een verklaring gezocht. Mannen- en vrouwenleven zouden samenvallen met respectievelijk de openbaarheid en de privé-sfeer. Dit onderscheid functioneerde als een onderbouw, terwijl de geschiedschrijving als bovenbouw deze basisstructuur weerspiegelde en zich had beperkt tot de geschiedenis van de openbaarheid. Zo illustreerde de geschiedschrijving de seksuele politiek. Maar de politieke geschiedenis in strikte zin, de exponent bij uitstek van de openbare sfeer, leek vanuit dit perspectief ongenaakbaar, omdat juist daarin vrouwen nooit als subject, maar alleen als object hadden gefunctioneerd⁹. Kortom, de analyse van het probleem leidde tot een verklaring die de veronderstelde machtsverhoudingen dreigde te reïficieren en in ieder geval geen mogelijkheden bevatte om doelgericht aan die verhoudingen te tomen. Daarentegen groeide de behoefte om vrouwen als historische subjecten recht te doen, maar dan opererend vanuit het begrip van politiek dat het feminisme met andere stromingen van die tijd deelde. Dit heeft ertoe geleid dat vrouwenhistorici zich sterk op het specifieke onderwerp 'vrouwen' concentreerden. Die keuze is op verschillende manieren te begrijpen. Omwille van de beknoptheid breng ik hier deze terug tot twee noemers, namelijk het sociale optimisme van de jaren zeventig en de introspectie van de jaren tachtig.

In de jaren zeventig vertrouwden feministische historici op twee, destijds zeer algemene overtuigingen. Ten eerste een grote waardering voor persoonlijke ervaringen; subjectiviteit kon worden aangewend voor objectieve kennis. Het verleden zou op grond van dit subjectiviteitsbeginsel direct kenbaar zijn en toegankelijk voor interpretatie — een soort *re-enactment*-procedure op feministische grondslag¹⁰. Ten tweede een vertrouwen op kennis als zodanig, zowel op de mogelijkheid om die te verwerven, als op de effecten die het bezit van kennis zou sorteren. Kennis is macht, en oude macht zou wijken voor nieuwe kennis. Wie anderen in kennis zou stellen van een misstand, en deze informatie eventueel onderstrepen met enige actie, zou beslist erkenning van de misstand en herziening van de verhoudingen bewerkstelligen. Zulk

9 Mary Beard had al in de jaren dertig als een van de eerste professionele historicae uit dit feit de inspiratie geput voor een eigenzinnige visie op de 'openbare' geschiedenis. Dat haar bijdragen dan ook direct als 'weird and unsymmetrical' werden beschouwd, had zij zelf al voorzien. Een subtiel evaluatie van Mary Beard, haar werk en samenwerking met Charles Beard biedt B. G. Smith, 'Seeing Mary Beard', *Feminist Studies*, X (1984) 399-416; zie ook N. F. Cott, *A woman making history. Mary Ritter Beard through her letters* (New Haven-Londen, 1991).

10 Het door R. G. Collingwood gemunte begrip *re-enactment* beoogde het scepticisme over de mogelijkheid van werkelijke historische kennis te weerleggen met de gedachte dat de historicus tot interpretatie van het verleden komt door de motieven van de historische actoren te herbeleven. Voor een beknopte behandeling van en een kritiek op de *re-enactment*-benadering zie F. R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen, 1984) 79-81, en Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel, 1987) 78-79. Overigens is de *re-enactment*-procedure gericht op een begrip van individuen, waarbij de voorbeelden eigenlijk altijd betrekking hebben op staatslieden uit het verleden, en hierin wordt bovendien een overwicht van rationaliteit verondersteld. De feministische versie van hetzelfde 'herbelevende' uit de jaren zeventig had daarentegen betrekking op een groep, vrouwen, en concentreerde zich op emoties, vooral de ervaring van onderdrukking, woede en behoefte aan verzet. De distantie die vervolgens groeide ten aanzien van het collectieve begrip 'vrouwen' en de aandacht voor individuele en sociale verschillen tussen vrouwen, waarover hieronder meer, droeg ertoe bij de *re-enactment*-procedure als adequaat middel tot historisch begrip te verlaten.

vertrouwen stemt optimistisch. Dat met de blik van onderaf alle machtsinstellingen een samenhangend systeem leken te zijn, deed daaraan niets af. De druk op één element van het machtsbouwsel zou vast en zeker invloed uitoefenen op een ander element, ja zelfs op het geheel.

Vrouwenhistorici deelden deze verwachting. Juist deze samenhang van opvattingen wekte het vertrouwen dat een grote hoeveelheid kennis over vrouwen in het verleden als vanzelf tot herziening van de geschiedschrijving zou leiden. Als vrouwen in groten getale als historische subjecten ten tonele werden gevoerd, met bijzondere aandacht voor de machtsongelijkheid van hun positie, zou via déze doelstelling ook de andere worden bereikt. Aan de herziening van de gangbare, politieke geschiedschrijving werd daarom weinig speciale aandacht besteed.

Tegen het eind van de jaren zeventig trad een algemene kentering in: het optimisme over het maatschappelijke effect van kennis daalde, de oriëntatie op grootschalige sociale verandering maakte plaats voor belangstelling voor het persoonlijk leven. In vrouwenstudies groeide twijfel aan de zin van het begrip 'vrouwen' als sociaal-politieke categorie. Er waren te veel verschillen tussen vrouwen onderling om nog langer in een gemeenschappelijk belang van alle vrouwen te kunnen geloven. Ook theoretisch bleek 'vrouw' of 'vrouwen' een reducerende constructie te zijn, veeleer het resultaat van maatschappelijke of ideologische conflicten dan een aanvaardbaar uitgangspunt van analyse. De herwaardering van de psychoanalyse stuurde de theorievorming nu in een geheel andere richting. Met de noemer 'introspectie' doel ik dan ook op de belangstelling voor de psychische binnenzijde van het bestaan, als ook op de enorme expansie van theorievorming over het sekseverschil¹¹.

Deze ontwikkeling stimuleerde vrouwenhistorici tot een nieuwe visie op de privé-sfeer¹². Met name het leven van vrouwen uit de hogere burgerij in de negentiende eeuw werd ontdekt als een

11 Een belangrijk element in deze theorievorming bestond uit de analyse van het begrip 'verschil' als culturele constructie, een debat dat voor vrouwenstudies nog steeds van grote betekenis is. Het fundament van feministische theorievorming was nu niet meer exclusief het sekseverschil. Er ontstond ruimte voor de vraag naar andere verschillen dan sekse en klasse, in het bijzonder ethniciteit. In Nederland werd dit theoretische debat vooral gevoerd in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies*. De mogelijkheid om uit deze theorie een zinvolle probleemstelling voor vrouwengeschiedenis af te leiden, was aanvankelijk echter onduidelijk, zeker in vergelijking met de sociaal-economische uitgangspunten van de jaren zeventig. Vrouwengeschiedenis bevond zich aldus in een ingewikkelde positie tussen de gevestigde vraagstukken van de vakhistorische wereld enerzijds, en de theoretische tendenties in vrouwenstudies anderzijds. In de *Jaarboeken* is een respons op deze situatie terug te vinden in enerzijds een theoretische omzichtigheid, anderzijds een keuze voor geprioriteerde onderwerpen: *Vijf: Vrouwengeschiedenis* (1984, verzamelnummer, geen titel); *Zes: De eerste feministische golf* (1986, sterk op de vrouwenwereld gericht); *Zeven: Vrouwen in de Nederlandse koloniën* (ethniciteit); *Acht: Vrouwenlevens 1500-1850* (1987, opnieuw vrouwenwereld); *Negen: Geleerde vrouwen* (1988, dit jaarboek neemt een bijzondere plaats in omdat het vrouwenwereld en openbaarheid met biografische en vertooganalytische benaderingen verenigt); *Tien: Het raadsel vrouwengeschiedenis* (1989, verzamelnummer, waarin de vraag aan de orde komt waarom vrouwengeschiedenis vrouwengeschiedenis zou heten). V(x) het begrip 'vrouwenwereld' en zijn politiek-wetenschappelijke betekenis, zie de hoofdtekst en noot 12 en 13.

12 Het is in dit verband tekenend dat met deze belangstelling voor de privé-sfeer de interesse voor de verhouding van deze sfeer tot de openbaarheid naar de achtergrond verdween. Met het loslaten van de marxistische interpretatie was de theoretische betekenis van het concept 'scheiding tussen openbaar en privé' onduidelijk geworden, terwijl de kritiek op binaire opposities als zodanig toenam. In 1985 vierde de Werkgroep vrouwengeschiedenis Groningen haar 10-jarig bestaan met een congres 'Vrouwenwerelden', dat geheel op het leven van vrouwen buiten de invloed van de openbaarheid was gericht. In 1987 vond, eveneens te Groningen, het vrouwengeschiedenis-seminar 'Openbaar en privé: een discussie heropend' plaats, dat streefde naar een herijking van het concept waarin bovendien de theoretische winst van de 'introspectie' verdisconteerd kon worden; zie J. H. Blok, 'Scheiding van sferen, onderscheid in sekse? De scheiding tussen openbaar en privé en de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, IX (1988) 241-261.

wereld met een eigen cultuur. Het leek een nagenoeg autonome vrouwenwereld, in vorm en oogmerken wezenlijk anders dan de mannelijke openbare sfeer van sociaal-economische en politieke macht¹³. Juist hier was ruimte vooreen historisch begrip van vrouwelijke subjectiviteit en relaties van vrouwen onderling. En pas in dit kader kon de vraag worden gesteld en beantwoord waarom (burger)vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw zich voor allerlei maatschappelijke kwesties inzetten 'als vrouwen' — een verschijnsel dat nu vanzelfsprekend lijkt, maar in de specifieke context van de laatste twee eeuwen is ontstaan¹⁴. En tot welke situaties de scheiding van mannen- en vrouwenleven inderdaad kon leiden, toont Mineke Bosch in haar geschiedschrijving van de internationale kiesrechtbeweging¹⁵. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog vormde deze organisatie een internationale vrouwenrepubliek, naast en over de grenzen van de nationale staten die vrouwen van het kiesrecht hadden uitgesloten.

De belangstelling voor de vrouwencultuur was in de eerste plaats een keuze voor een eigen historiografie. Dit onderzoek nam nu bewust afstand van de gevestigde geschiedschrijving en zijn preoccupatie met de openbare sfeer. Zeker zijn er in de jaren tachtig — om mij tot Nederlandse voorbeelden te beperken — twee monografieën verschenen, die de politieke geschiedenis met een feministische visie benaderen: Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat* (1983)¹⁶, dat juist door het vraagstuk van sekse centraal te stellen pleit voor een nieuwe opvatting van de verzuiling. En Selma Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap* (1987)¹⁷, waarin zij toont dat het omstreden artikel 342 BW, dat het onderzoek naar het vaderschap verbood in geval van onwettige geboorte, de mannelijke toeëigening van het afstammingsrecht verbond met opvattingen over de verantwoordelijkheid van de staat. Maar beide auteurs zijn van huis uit politicologen, die derhalve het domein van de politiek vanzelfsprekend als het hunne beschouwen. In het biografisch proefschrift van de historica Marjan

13 De aanzetten tot deze visie dateerden al uit het midden van de jaren zeventig: N. F. Cott, *The bonds of womanhood. 'Woman's sphere' in New England, 1750-1835* (New Haven, 1975) en C. Smith-Rosenberg, 'De vrouwenwereld van liefde en rituelen. Relaties tussen vrouwen in Amerika in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1981) 80-109 (oorspr. in: *Signs*, I (1975-1976) 1-29). De receptie en verwerking in Nederland werd gestimuleerd door M. Bosch, 'De geschiedenis van een en ander', *Lover* (1983) 115-125 en resulteerde, behalve in polemiek, onder meer in de al genoemde congressen en publikaties. Het begrip 'vrouwenwereld' was aan de titel van Smith-Rosenbergs artikel ontleend.

14 De meest compacte behandeling van deze vraag biedt D. Riley, *'Am I that name?' Feminism and the category of 'women' in history* (Londen, 1988). Rileys argumentatie is gebaseerd op een vertooganalyse, die samenhangt met de groeiende belangstelling voor taal als construerend element in de tweede helft van de jaren tachtig. De *linguistic turn* heeft zowel in een deel van de vakhistorische wereld als in vrouwenstudies tot nieuwe perspectieven geleid. Het feit dat beide collega-disciplines zich met taal en narrativiteit bezighielden, heeft ertoe bijgedragen dat vrouwengeschiedenis de theoretische impasse van de eerste helft van de jaren tachtig achter zich kon laten. Sterker nog, juist vrouwengeschiedenis heeft de *linguistic turn* benut voor een duidelijke en vruchtbare benadering. Dat blijkt ook in Nederlandse publikaties: het *Elfde jaarboek* met als titel *In de ban van het verhaal* (1990), en twee (bekroonde) monografieën: J. Withuis, *Opoffering en heroiek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Meppel, 1990) en F. de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Hilversum, 1992).

15 M. Bosch, A. Kloosterman, *Lieve dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor vrouwenkiesrecht, 1902-1942* (Amsterdam, 1985); M. Bosch, A. Kloosterman, ed., *Politics and friendship. Letters from the international woman suffrage alliance, 1902-1942* (Columbus, 1990) in het bijzonder de inleiding tot en commentaren bij *Politics and friendship*.

16 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983).

17 S. Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland, 1870-1900* (Amsterdam, 1987).

Schwegman, *Feminisme als boetedoening* (1989)¹⁸, is de politiek één terrein tussen vele waarop de Italiaanse schrijfster en feministe Beccari haar streven naar een nieuwe vrouwelijkheid wilde richten. In *hex. Jaarboek* beschrijft Schwegman waarom de vormgeving van juist dit thema haar moeite kostte: door de vigerende opvatting van 'politiek' als mannelijk, agressief en gericht op het eigen belang, leek het verband met vrouwelijkheid in eerste instantie paradoxaal, terwijl er onvoldoende vrouwenhistorisch onderzoek voor handen was om bij het vinden van een andere interpretatie behulpzaam te zijn 19.

Kortom, het aanvankelijke vertrouwen dat de geschiedschrijving door meer kennis zichzelf zou herzien, en vervolgens de bewuste keuze voor andere onderwerpen, hebben ertoe geleid dat vrouwen geschiedenis tot voor kort het hart van de geschiedwetenschap ongemoeid liet. Maar de frustrerende ervaring dat deze geschiedschrijving incompatibel is met vrouwen geschiedenis heeft hier wel degelijk toe bijgedragen. Zo beschrijft de Amerikaanse historica Bonnie Smith in haar *Ladies of the leisure class* (1981)²⁰ hoe weinig het gangbare historische begrip van de bourgeoisie zich leende om het leven van de bourgeois in Noord-Frankrijk te begrijpen. In contrast met de openbare ontwikkelingen, cultiveerden de Franse bourgeois een anti-moderne mentaliteit. Daarom konden noch politieke, noch economische termen hun huiselijkheidscultuur beschrijven, zodat Smith hiervoor een beroep moest doen op de antropologie en de psychoanalyse — met andere woorden, disciplines die destijds als uitgesproken niet-historisch golden.

Daarmee keer ik terug naar het vraagstuk waarmee het vak begon: in welke opzichten is de gevestigde geschiedschrijving incompatibel met vrouwen geschiedenis? Er zijn inmiddels weinig onderwerpen waar vrouwenhistorici zich niet mee bezig houden, maar de ontvankelijkheid van de geschiedwetenschap voor haar resultaten en ideeën heeft hiermee geen gelijke tred gehouden. Soms ruimen historici nu wel plaats in voor 'vrouwen' als sociale groep, maar op een aparte plaats in een overigens gelijkblijvend verhaal. Kennelijk dringt de betekenis van het begrip 'seks' als historische categorie nog minder door²¹. Berust dan inderdaad de gevestigde

18 M. Schwegman, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)* (Amsterdam, 1989).

19 M. Schwegman, 'Een leven voor het vaderland. Seks en de vorming van een Italiaanse nationale identiteit', *Op het strijdtonel van de politiek. Twaalfde jaarboek* (91-106). Gezien de eerder besproken vraagstukken van de scheiding tussen openbaarheid en privé-leven, en de functie van het strikt-politieke als exponent van de openbaarheid, is het logisch dat het *Twaalfde jaarboek* pleit voor een zodanige herziening van het begrip 'politiek' dat daarin ook de verhouding tussen openbaar en privé een andere betekenis krijgt. Zie vooral de bijdrage van M. Aerts, 'Nieuwere politieke geschiedenissen. Een (on)historische ontmoeting tussen Clara Wichmann en Joan Scott ter inleiding' in: *Twaalfde jaarboek* (9-15).

20 B. G. Smith, *Ladies of the leisure class. The bourgeois of northern France in the nineteenth century* (Princeton, 1981).

21 'Seks' begint langzamerhand ingang te vinden als de onvolmaakte vertaling van het Engelse begrip 'gender', dat sinds het artikel van J. W. Scott, 'Gender: A useful category of historical analysis', *AHR*, XCI (1986), 1053-1075 (herziene versie in J. W. Scott, *Gender and the politics of history* (New York, 1988) 28-50) vorm gaf aan de heroriëntatie van vrouwen geschiedenis (zie noot 14). Scotts brede definitie van het begrip was niet alleen in staat om de eerdere theoretische stromingen en oogmerken onder één noemer te brengen, maar schiep daaruit bovendien een vórstrekkend historiografisch perspectief. Haar argumentatie, die veel aan Franse theoretici als Foucault heeft ontleend, heeft betrekking op de nauwe verwevenheid van voorstellingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid en (vrijwel) alle vormen van macht, zowel op het niveau van de taal als in de effectivering in de werkelijkheid. Zo zou de gangbare equivalentie van 'mannelijk' met 'algemeen' (een even normerend als evasief verschijnsel dat de verhouding tussen vrouwen studies en de 'gevestigde' wetenschappen in hoge mate bepaalt), met behulp van het begrip 'seks' kunnen worden verhelderd en ter discussie gesteld. De historiografische consequentie van dit

geschiedschrijving op een geschiedvisie die vrouwen in wezen buitensluit, zodat het debat tussen beide historische disciplines het karakter houdt van een *dialogue des sourds*?

De mannelijke geboorte van de tijd

Christina Crosby laat in haar monografie *The ends of history* (1991)²² zien dat de intense verontrusting in het Victoriaanse Engeland over de zogenaamde vrouwenkwestie samenhangt met de even intense belangstelling voor geschiedenis. Vrouwen en geschiedenis blijken twee zijden te zijn van één medaille: waar de een is, kan de ander niet zijn. Geschiedenis gold niet alleen als een object van kennis, maar ook als een wijze van kennen. Als dan elk maatschappelijk verschijnsel begrepen werd in een historisch kader, en als vrouwen *qualitate qua* niet tot dit kader behoorden, maakten zij uiteindelijk nooit deel uit van het maatschappelijke — zodat zij een 'kwestie' vormden. Crosby's materiaal bestaat uit een verzameling invloedrijke geschriften, zowel fictie als non-fictie, daterend uit de jaren 1820 tot 1880. Het exclusieve onderscheid tussen het historische en het vrouwelijke is in deze teksten al een gegeven.

Om te zien waar en hoe dit onderscheid voor het eerst duidelijk gestalte krijgt, ga ik terug naar de tweede helft van de achttiende eeuw. Deze periode vertoont niet alleen een herziening van de wetenschappen, maar ook een fundamentele verschuiving in de opvattingen over sekse²³. Deze twee veranderingen staan ten nauwste met elkaar in verband, zoals onder meer Michel Foucault in *De wil tot weten*²⁴ en Londa Schiebinger in *The mind has no sex?*²⁵ vanuit geheel verschillende visies hebben getoond. Dat deze verandering ook te traceren is in de ontwikkeling van de geschiedwetenschap wil ik illustreren aan de hand van de zogenaamde speculatieve geschiedsystemen uit de tweede helft van de achttiende eeuw. In deze ontwerpen van de ontwikkelingsgang der mensheid tonen met name Franse en Engelstalige Verlichtingsdenkers

standpunt is bovendien dat ook ogenschijnlijk 'algemene' onderwerpen kunnen en moeten worden begrepen als (mede)bepaald door opvattingen van sekse. Enkele voorbeelden van het ongemak in 'gevestigde' historische kring met het begrip 'vrouwen' en de onbekendheid met 'sekse', in J. H. Blok, 'D'où venons-nous? Que sommes nous? Où allons-nous?' in: J. H. Blok, M. Bosch, e. a., ed., *Deugd en ondeugd. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, XIII (Amsterdam, 1993) 124-131.

22 C. Crosby, *The ends of history. Victorians and the 'woman question'* (Londen, 1991).

23 De laatste jaren is in vrouwenstudies de belangstelling geïntensiveerd voor de tweede helft van de achttiende eeuw als de periode waarin de basis werd gelegd voor de moderne opvattingen van sekse; van dit debat biedt mijn tekst een samenvatting vanuit een gericht perspectief. De kern van deze opvatting vormt het complementariteitsbeginsel, dat ik in de tekst nader toelicht. Uiteraard is een caesuur als deze nooit scherp en exclusief. Zo speelt de ontwikkeling van de roman-literatuur een belangrijke rol in de vorming van deze ideologie, zodat de aanzetten al in de zeventiende eeuw te zien zijn. N. Armstrong, *Desire and domestic fiction. A political history of the novel* (Oxford, 1987) biedt zelfs de radikale these dat in de romans de moderne opvatting van individualiteit voor het eerst gestalte kreeg, en wel in de vrouwenfiguren (zoals in Richardsons Pamela), en dat bovendien in de achttiende en negentiende eeuw de neiging bestond om reële sociale verhoudingen aan te passen aan de ideale modellen van de literatuur. In de (exacte) wetenschappen was daarentegen een tendentie gaande om enkele specifieke benaderingen van de materie als maatgevend en professioneel te beschouwen, en deze bovendien tot 'mannelijk' te bestempelen (zie ook hieronder). Ook deze ontwikkeling begon in de zeventiende eeuw. Het feit echter dat juist in de tweede helft van de achttiende eeuw deze verschillende processen samenkwamen in een gedachtenstelsel, dat meer werd dan de som der delen, vraagt om nadere analyse. De invloed van dit stelsel loopt synchroon met de historisering van het wereldbeeld. Mijn hoofdstekst legt, bij wijze van hypothese, een direct verband tussen beide ontwikkelingen.

24 M. Foucault, *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit*, I (Nijmegen, 1984) (oorspr. *Histoire de la sexualité*, I, *La volonté de savoir* (Parijs, 1976)).

25 Schiebinger, *The mind has no sex?*, hfdst. 7-10.

een opvatting van geschiedenis, die met opvattingen over sekse uitdrukkelijk verband houdt. De manier waarop vrouwen van de geschiedenis werden uitgesloten is daarom in deze teksten duidelijker te traceren dan in de latere geschriften, waarin dit proces voltooid en vanzelfsprekend geworden is. Ik begin met wat uitvoeriger opmerkingen over het geschiedbeeld, om vervolgens te laten zien hoe de samenstelling van dit geschiedbeeld het contemporaine begrip van sekse weerspiegelde en rechtvaardigde.

In de eerste plaats zien we in de achttiende-eeuwse speculatieve systemen de aanzet tot het moderne historisch besef²⁶. Cultuurvergelijking was in de eerste decennia van de achttiende eeuw al een gangbaar instrument om de samenleving, de cultuur in brede zin en het recht te beoordelen. Als men, aansluitend bij de tradities van de zestiende en zeventiende eeuw, de Westeuropese beschaving de spiegel voorhield van de klassieken of de Bijbel, dan golden deze als documenten van een tijdloze geldigheid, die direct op het heden konden worden betrokken. Minstens even frequent vergeleek men de eigen zeden met die in verre landen. Rond het midden van de achttiende eeuw verandert echter de gedachtengang in dergelijke geschriften fundamenteel. De as waarop cultuurverschil wordt uitgezet draait 90 graden, en in plaats van verschil in ruimte wordt een onderscheid in tijd het kader waarin men de cultuur gaat begrijpen²⁷. Deze historisering van het wereldbeeld begint plotseling, en laat zich niet eenduidig verklaren²⁸. Traditionele opvattingen over de verhouding tussen mensen onderling en hun plaats in de wereldorde, bekend als *the great chain of being*, verdwijnen. In plaats daarvan—en we moeten dit dus als een feit bejegenen—treedt een wereldbeeld gebaseerd op een besef van tijdsverschil: anders zijn duidt op verschillende momenten of fasen in de tijd.

Deze historisering van het wereldbeeld komt tot uitdrukking in geschriften van allerlei aard. Onder historici zijn waarschijnlijk die tractaten het meest bekend, die bedoeld waren om de inrichting van de samenleving direct te beïnvloeden: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776), Adam Ferguson, *An essay on the history of civil society* (1767), John Millar, *The origin of the distinction of ranks* (1770), duidelijke aanzetten in Montesquieu's *De l'esprit des lois* (1748), en voorts J. J. Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755), *Emile* (1762), J. A. de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1793). In het Duitse taalgebied moet zeker J. G. von Herders *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1791) als voorbeeld van deze geschiedbenadering worden genoemd. Maar ook verhandelingen over de kunsten, wetenschappen, de taal, de literatuur vertonen ditzelfde stramien: de ontwikkelingsgang van de gehele mensheid, ingedeeld in temporele perioden die ook culturele fasen zijn, naar een steeds hogere trap van beschaving. Er zijn zeker verschillende accenten te bespeuren tussen de Engelstalige (voornamelijk Schotse) en de Franse opvattingen, zoals die over de menselijke kennis. Ik benadruk hier echter de overeenkomsten. In al deze geschriften neemt men een analogie aan tussen de macrokosmos van de natuur en de microkosmos van de

26 In de volgende alinea's bespreek ik enkele aspecten van de ontwikkeling van het historisch besef en in het bijzonder van een aantal achttiende-eeuwse auteurs, die in grote lijnen de consensus hierover niet te buiten gaan en die ik dus niet nader heb geannoteerd, behoudens enkele specifieke observaties of standpunten. Mijn bijdrage bestaat slechts uit het perspectief op deze thema's.

27 Voor deze verandering en het beeld van de as, G. Stocking, jr., *Victorian anthropology* (Londen, 1987) 10.

28 In de fraaie formulering van M. Hodgen: 'Overnight as it were, and in the almost uncanny silence of unquestioning agreement, the hierarchical concept of nature, which once was taken to be an orderly arrangement of forms in space, became a progressive sequence in time'. M. T. Hodgen, *Early anthropology in the sixteenth and seventeenth centuries* (1964; Philadelphia, 1971) geciteerd door M. M. Rubel, *Savage and barbarian. Historical attitudes in the criticism of Homer and Ossian in Britain, 1760-1800* (KNAW, Afd. Lett, ns 96; Amsterdam, 1978) 29, die de genoemde ontwikkeling helder en beknopt in kaart brengt.

menselijke samenleving: beide zijn in principe perfect in zichzelf en worden geleid door wetmatigheden. Het is deze microkosmos die zich ontwikkelt in de tijd: de wetten van ontwikkeling voeren de menselijke samenleving van de natuurstaat via een barbaars stadium naar de geboorte van de beschaving, die zich verder opwaarts beweegt. Ook al onderscheidt men soms binnen deze ontwikkeling nog cyclische patronen en ook al wordt de organische metafoor van geboorte en groei, inclusief ouderdom en verval veelvuldig gebruikt, het omvattende beeld van de geschiedenis is er een van groei naar steeds grotere perfectie. De meningen verschillen over de kern van de historische wetmatigheid: in de Engelstalige geschriften is doorgaans het privé-bezit de motor van de geschiedenis, in de Franse veelal de menselijke rede. Maar steeds geldt elke fase als een samenhangend geheel met eigen kenmerken op het gebied van sociale verhoudingen; taal, kennis en wetenschappen; zeden en gewoonten; en bovenal staatsvorming²⁹. Het geloof in vooruitgang concentreert zich in de overtuiging dat de mensheid als geheel zich voortbeweegt naar een optimale maatschappij, die door een verdergaande verbetering van het politieke stelsel gestalte krijgt.

Welke plaats heeft nu cultuurverschil in dit universele kader? De natuurstaat (niet langer een juridisch abstractum, maar een levenstoestand die zich in een verder verleden werkelijk heeft voorgedaan) is voor de hele mensheid gelijk, en alle mensen zijn daarin ook gelijk. Het eerste verschil tekent zich afin de barbarij: een grove proeve van menselijke samenleving, die over de wereld verschillende vormen krijgt en eerder of later optreedt. Daarna zoekt elke menselijke groep voor korte tijd de harmonie van de natuurstaat terug om op een hoger plan aan de beschaving te beginnen. Deze vangt per culturele eenheid eerder of later aan, maar op de lange duur zal de gehele mensheid deze fase zijn ingetreden en haargroei vervolmaken. In de overgang van natuurstaat naar barbarij zien we derhalve de *big bang* van de beschaving, het begin van de geschiedenis.

Zo'n schildering van de ontwikkelingsgang neemt soms enkele bladzijden, vaak ook een substantieel gedeelte van het hele geschrift in beslag. Giambattista Vico (1668-1744), die met zijn *Nova Scienza* in 1725 een bijzondere voorloper in dit genre is geweest, vat in zijn autobiografie zelf de resultaten van zijn onderzoek samen; een citaat uit deze tekst is derhalve alsop *pro toto* illustratief voor dit gedachtegoed. De auteur spreekt in zijn autobiografie over zichzelf in de derde persoon.

[Op grond van zijn principes en methoden, waarin taal en godsdienst de voornaamste instrumenten van cultuurverandering zijn.] Hij toont dat de eerste fase [van de geschiedenis] en de eerste taal samenvallen met het tijdperk van de familie, dat zeker onder alle naties aan de steden voorafging, en waaruit, naar men algemeen aanneemt, de steden zijn voortgekomen.. Daarna toont hij aan dat de tweede fase en de tweede of symbolische taal samenvallen met het tijdperk van de eerste regeringsvormen in een *civitas*. Deze bestonden, zoals hij laat zien, uit bepaalde heroïsche koninkrijken of een heersende stand van edelen, die de Grieken de Herculische rassen noemden, en die als van goddelijke afkomst werden beschouwd. De eerste plebejers, hun onderdanen, daarentegen, golden als van dierlijke afkomst... Tenslotte toont hij aan dat de derde fase, die van de gewone mensen en de landstalen, samenvalt met het tijdperk waarin de idee van de menselijke natuur volledig ontwikkeld is en die derhalve als gelijk in alle mensen wordt erkend. Deze volledig ontwikkelde menselijke natuur bracht menselijke regeringsvormen voort, waarvan hij aantoonde dat zij regeringen van het volk en monarchaal waren ... Op grond van deze gegevens ... gaat hij ertoe over de natuurwet van de volken te behandelen, en toont hij aan in welke tijdperken en op welke specifieke wijzen de zeden en gewoonten geboren werden waaruit de gehele economie van deze wet is samengesteld³⁰.

29 Een overzichtelijk schema van de bekendste auteurs, hun typering van elke fase en de verkozen 'motor' van de geschiedenis, in: P. P. Gossiaux, 'Séquence de l'histoire dans l'anthropologie des lumières, problèmes et mythes', in: B. Rupp-Ehrenreich, ed., *Histoires de l'anthropologie: XIV-XIX siècles* (Parijs, 1984) 67-85.

30 Citaat gekozen uit Kelley, *Versions of history* 474-477; ontleend aan *The autobiography of Giambattista Vico*, vert. M. H. Fisch en Th. G. Bergin (Ithaca, 1944) (Ned. vert. JHB).

Cultuurverschil heeft dus in de eerste plaats betrekking op de fase van ontwikkeling, terwijl men zich gelijkheid voorstelt als een toestand van het allereerste begin, in de natuurstaat, en in de verre toekomst. Verschil is in deze gedachtengang afgeleid van een ultieme eenheid: de mensheid en de geschiedenis die zij doorloopt vormen op een uiterst niveau een geheel. Binnen deze eenheid toont de geschiedenis haar variëteit; het historisch besef, de aanname dat tijden van elkaar verschillen, berust op de gedachte van een uiteindelijk, unificerend principe. Deze voorstelling bevat enkele problematische agendapunten, waarvan één algemeen bekend is. Hoe verhoudt zich de cultuur ten opzichte van de natuur? Immers, de cultuur ontstaat door zich van de natuur los te maken, maar de natuur zelf is het perfecte grondplan en bevat de grondslag voor de eenheid van de mens. Daarom moet de natuur ten opzichte van de cultuur, en dus de geschiedenis, op een of andere wijze een plaats behouden, terwijl zij per definitie niet tot die cultuur behoort. In deze gedachtengang krijgt de natuur de rol van het onmisbare Andere, het niet-historische waarop de definitie van het historische berust. Deze definitie heeft een positieve waarde: de natuur is ongefragmenteerd, in zichzelf besloten, eeuwig en universeel, maar ook een negatieve waarde: natuur is niet-civilisatie, staat buiten de wetmatigheden van ontwikkeling die zich in het historische voltrekken. Geschiedenis en natuur verhouden zich tot elkaar als complementaire begrippen: zij sluiten elkaar uit, terwijl zij tevens elkaar nodig hebben om een geheel te zijn. Ondanks de positieve betekenis van het begrip natuur is de verhouding echter uiteindelijk hiërarchisch. Door de kracht van het begrip vooruitgang in de menselijke beschaving staat de natuur de geschiedenis ten dienste: de natuur vormt het fundament, maar het grootste belang ligt in het bouwwerk van de beschaving dat daarop rust, waarin de mensheid haar bestemming vindt. De natuur, als het niet-historisch Andere, kon empirisch worden onderzocht. Voor Westeuropese intellectuelen was het evident dat de natuurtoestand nog te aanschouwen was bij vele niet-Westerse volken. De grondleggers van de genoemde historische speculaties gelden dan ook tevens als de grondleggers van de antropologie. Maar ook het eigen culturele territorium moest worden getoetst aan het model van het beschavingsproces. De behoefte om vanuit dit historisch perspectief tevens de verhouding tussen cultuur en natuur in de eigen tijd en ruimte vast te stellen, kwam voort uit de oogmerken van de Verlichte visie als geheel.

Het nieuwe geschiedbeeld maakte immers deel uit van debatten over de mens en de samenleving die niet uitsluitend omwille van de wetenschap werden gevoerd, maar ook de politieke aspiraties van de Verlichte elite ondersteunden. De historische groei naar rationele perfectie was een argument ten gunste van een nieuw begrip van openbaarheid³¹, een onafhankelijke en rationele stijl van schrijven en denken, een streven naar economische efficiëntie, een nieuwe visie op professionaliteit in wetenschapsbeoefening, en opvattingen van recht en wet gebaseerd op Verlichte principes. In het centrum van dit politieke debat stond een nieuwe opvatting van burgerschap: egalitair, republikeins, rationeel, onafhankelijk van persoonlijke banden. Dit nieuwe burgerschap werd onmiskenbaar begrepen als mannelijkheid: men zette zich af tegen praktijken van het *ancien régime* en tegen een stijl van denken en politiek, die expliciet werden gekarakteriseerd als vrouwelijk. Maar de nieuwe mannelijkheid behoefde een nieuwe vrouwelijkheid als tegenpool, een behoefte die zich evenzeer deed gevoelen bij de vrouwen als bij de mannen die in deze debatten waren betrokken. Zoals het nieuwe burgerschap het resultaat van het cultuurproces vertegenwoordigde, zo was het vanzelfsprekend dat ook de natuur op een of andere wijze aanwezig en betekenisvol zou zijn. Deze natuur werd nu belichaamd in de nieuwe vrouwelijkheid. Lichamelijkheid, emotionaliteit, eenheid en andere eigenschappen van het natuurlijke werden in deze visie bij uitstek vrouwelijk, en vrouwen zouden van deze natuurlijk-

31 De hier volgende kenschets van de openbaarheid steunt in hoge mate op J. B. Landes, *Women and the public sphere in the age of the French Revolution* (Ithaca-Londen, 1988).

heid, hun vrouwelijke natuur, ook wezenlijk doordrongen en verzadigd zijn³². Zo werden juist in deze periode mannelijkheid en vrouwelijkheid gemunt als complementaire begrippen. Het succes van de geschriften van Rousseau, die bij uitstek de complementariteit van de seksen verdedigde en daaraan ook een historische betekenis gaf, geeft aan hoezeer deze gedachte leefde. De grote waarde die in theorie aan de natuur werd toegekend als grondslag van het sociale, en de overzichtelijkheid van het complementaire seksebegrip maakten deze nieuwe opvatting van vrouwelijkheid ook voor vrouwen zelf aantrekkelijk.

Deze herijking van het seksebegrip³³ heeft maatschappelijk en ideologisch enorme gevolgen gehad — en dat is met name te vinden in het begrip van de geschiedenis. Als de beschaving tot stand komt door zich van de natuur los te maken, maakt — gezien de zojuist beschreven gedachtengang — de beschaving zich los van het vrouwelijke³⁴. De menselijke geschiedenis vormt een gesloten geheel dat zich van het vrouwelijke onderscheidt. Inhoudelijk gezien bestaat de kern van deze beschaving uit hetgeen ik zojuist als de mannelijke openbaarheid heb aangemerkt; in temporeel opzicht blijft de vrouw in de permanente natuurtoestand achterterwijl de mensheid — bedoeld wordt: de mannelijke mensheid — zich in de variëteit van de geschiedenis begeeft. Pas in de toekomst zullen het mannelijke en vrouwelijke weer in perfectie verenigd worden — in een utopie³⁵. Deze voorstelling van zaken zien we inderdaad in de speculatieve systemen uitgewerkt, zowel in de meer algemene beschouwingen als in de

32 In medisch-biologisch opzicht werd tussen ca. 1750 en 1790 de traditionele, Aristotelische visie verlaten die de vrouw definieerde als een onvolmaakte versie van de man. De lichamelijke conditie van man en vrouw werd nu beoordeeld als wezenlijk verschillend, niet alleen ten aanzien van de (procreatieve) functie van de geslachtsorganen, maar meer in het algemeen als een seksuele differentiatie die op de gehele lichamelijke staat betrekking had. Wat de geestelijke vermogens van de seksen betreft gold *mutatis mutandis* hetzelfde. Naast de eeuwenlange discussie over 'de aard van de vrouw' — hetzij gesteld in termen van Goddelijke wil, hetzij in die van de natuur, hetzij in die van sociaal-juridisch functioneren — had de christelijke theologie de vrouw een ziel toegekend die in weerwil van Eva's erfenis de vrouw een sekse-vrije geestelijke ruimte bood met een kans op dito zieleheil. Riley, 'Am I that name?' wijst erop dat ook deze voorstelling van een sekse-vrije ruimte verdween onder druk van de deconfessionalisering van de wetenschap en van het beroep op de natuur. Juist de vrouw werd in deze periode een totaal geseksueerde geest toegedacht, in analogie met het totaal geseksueerde lichaam. Het 1 ikt mij dat pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, of wellicht pas met Freud, ook de man een geseksueerde geest werd toegeschreven. De al eerder genoemde equivalentie van mannelijkheid met algemene menselijkheid maakt een taxatie van dit probleem niet eenvoudig. In elk geval was het complementariteitsbeginsel van meet af aan asymmetrisch.

33 In het proces van deze herijking ontstond in de loop van de achttiende eeuw ruimte voor een nieuwe moraliteit. De literatuur van deze periode laat een grote diversiteit zien op gebied van (seksuele) moraal, zowel voor vrouwen als voor mannen, die in de eerste decennia van de negentiende eeuw werd bepaald tot vaste nonnen van wenselijk en onwenselijk, acceptabel en inacceptabel gedrag. Zie hierover D. Kraakman, 'Kermis in de hel. Deugden ondeugd van meisjes in Franse *ars erotica* 1750-1840', in: *Deugd en ondeugd*, 13-37.

34 Deze keuze uit het geheel van het verleden die als de 'geschiedenis' wordt aangemerkt, heb ik elders nader beschreven als het 'significante verleden'. De term moet verduidelijken dat het terrein waaraan historici betekenis verlenen omdat zij het beschouwen als representatief voor het historisch proces, een selectie betreft, waarin de hierboven kort beschreven standpunten bepalend zijn voor het oordeel over de representativiteit. De samenstelling en begrenzing van het significante verleden is tevens van grote betekenis geweest voor de verhouding van de geschiedwetenschap ten opzichte van naburige disciplines; J. H. Blok, *Amazones antianeirai. Interpretaties van de Amazonenmythe in het mythologisch onderzoek van de 19e en 20e eeuw en in archaisch Griekenland* (Groningen, 1991) 5-17.

35 Over deze utopie, de hereniging van het vrouwelijke (sociale) met het mannelijke (geschiedenis), voorgesteld als zowel voorafgaand aan als in de toekomstige vervolmaking van het historisch proces, Riley, 'Am I that name?'.

politieke utopieën, variërend van het St. Simonisme tot Fr. Engels. Hoezeer de verhalen in details ook verschillen, een weerkerend patroon is duidelijk. In de natuurstaat leven man en vrouw op min of meer gelijke voet, in de fase van de barbarij tekent zich de eerste onderwerping van de vrouw af.

Condorcet, die zich in zijn *Esquisse* kritisch betoont ten aanzien van de patriarchale traditie, verklaart het ontstaan daarvan als volgt. Eerst schetst hij hoe in het tijdperk van de barbarij vrouwen de landbouw ontwikkelen, als aanvulling op (!) de (mannelijke taak van de) jacht en de visserij. In deze fase is er veel oorlog³⁶.

De noodzaak om een hoofdman aan te stellen, om ten behoeve van de gemeenschap te kunnen optreden, hetzij om zich te verdedigen, hetzij om zich met minder moeite te voorzien van een meer zeker en overvloediger bestaansniveau, bracht in deze gemeenschappen de eerste ideeën van een openbaar gezag. Wat de omstandigheden betreft waarin het belang van de gehele bevolking was gemoeid, waarin deze een gezamenlijke beslissing moest nemen, werden al diegenen geraadpleegd die de zaak moesten uitvoeren. De zwakte van de vrouwen, die hen uitsloot van verre jachtpartijen en van de oorlog die gewoonlijk het onderwerp waren van deze overwegingen, sloot hen eveneens daarvan uit... Dit dan was de oorsprong van de eerste politieke instellingen 37.

De onderwerping en uitsluiting van de vrouw wordt daarna ook niet meer ongedaan gemaakt. Integendeel, de motor van de geschiedenis schenkt de man het privé-bezit, de ontwikkeling van zijn rede, de vorming van zijn staat. De vrouw is op zijn best het object van deze veranderingen, eerder nog is zij de zwijgende, onveranderlijke, impliciet en lichamelijk aanwezige. Zij garandeert de permanentie, en daarmee het niet-historische³⁸.

Samengevat tonen de speculatieve systemen hoe en waarom de moderne beschouwing van de geschiedenis gebaseerd is op de 'mannelijke geboorte van de tijd' — de titel van een geschrift van Francis Bacon, die in de vroege zeventiende eeuw met deze woorden het nieuwe rationalisme in de wetenschappen verdedigde³⁹. Deze opvatting van het historische, een

36 In de interpretaties van de epiek in de tweede helft van de achttiende eeuw werd voor een kenschets van de fase waarin de auteurs (Homerus, Ossian) zouden hebben geleefd, onder meer de wijze van oorlogvoeren alsmede de verhouding tussen mannen en vrouwen beoordeeld, vgl. Rubel, *Savage and barbarian*. Deze veronderstellingen zijn ook in Condorcets *Esquisse* terug te vinden.

37 J. A. N. Caritat, marquis de Condorcet, A. Pons, éd., *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain, suivi de fragment sur l'Atlantide* (Parijs, 1988) 92-93 (vert. JHB).

38 De organische beeldspraak over het historisch proces kon gebruik maken van de dubbele betekenis van 'man' (Engels) en 'l'homme', 'der Mensch' als zowel 'man' als 'mens', zoals bijvoorbeeld in de 'boyhood' en 'manhood' van de beschaving. Dat dit taalgebruik niet bij toeval representatief is voor het besproken probleem, behoeft geen nadere uitleg.

39 B. Farrington, 'Temporis partus masculus, an untranslated writing of Francis Bacon', *Centaurus*, I (1950-1951) 193-205. Het geschrift betreft een bewerking van een jeugdwerk door Bacon op oudere leeftijd; een jaartal staat niet vast, mogelijk ca. 1602-1603 of 1608. In de uiteindelijke versie veranderde Bacon het oorspronkelijke *maximus* van de titel in *masculus*, '...an improvement which marks not only an increase of modesty, but of subtlety. *The greatest birth of time* becomes *The masculine birth of time*, the tacit insinuation being that the older science represented only a female offspring, passive, weak, expectant, but now a son was born, active virile, generative'. Farrington, *Temporis*, 194. In zijn commentaar karakteriseert Farrington, met citaten uit het geschrift, dit werk als volgt: '... in these experimental writings Bacon discloses his intimate feelings more directly than in the works he passed for publication. Here he gives his youthful interlocutor a 'straight answer from his innermost heart' as to what he intended by his reform of philosophy. It was to 'overcome the helplessness and poverty of the human race'. The violence of the language is in keeping with the strength of his feelings. But the language though violent is not uncontrolled. In all his writings Bacon shows a reserve, a *pudeur*, unusual in his age. Therefore he avoids saying in the idiom of his age that his opponents gave 'gone a-whoring' after false

beschavingsgeschiedenis van de openbaarheid die van het vrouwelijke is onderscheiden, vormt de ondergrond, het *master-narrative* van de geschiedschrijving sinds de achttiende eeuw⁴⁰. Zeker heeft de professionele geschiedwetenschap zich in de loop van de vorige eeuw gedistantieerd van de speculatieve geschiedbeschouwing als zodanig. De beeldspraak van het *master-narrative* vervolgend kan men zeggen, dat met de afwijzing van het faseringsprincipe de vaste indeling in hoofdstukken verlaten is⁴¹. De tweede helft van de negentiende eeuw ziet de idols. He avoids the ugly word but tacitly suggests the thought. Youth is to be rescued from an unclean association with the philosophy of words by entering into chaste wedlock with the science of things'. *Temporis*, 205. Over de betekenis van dit geschrift eveneens E. Fox Keiler, *Een wereld van verschil. Beschouwingen over sekse en wetenschap* (Amsterdam, 1987) 38-48 (oorspr. Engels, 1980), en Schiebing, 'De vrouw als zinnebeeld', 102-107, en vgl. mijn opmerkingen in noot 23.

40 Met *master-narrative* bedoel ik hier die voorstelling van het historisch proces, die als een gemeenschappelijk referentiepunt heeft kunnen dienen voor zeer verschillende interpretaties van aspecten van het historisch proces en zelfs voor verschillende duidingen van dat proces als zodanig. Hoewel historici in de regel hun vakbeoefening karakteriseren met een begrip van (ontwikkelingen in) de tijd, meen ik dat in feite de kern van de historische beschouwing bestaat uit een voorstelling van bepaalde — zeer abstracte — onderwerpen en uit een oordeel over hun onderlinge verhouding. In dit opzicht ben ik het dan ook eens met F. R. Ankersmit, waar hij zegt: 'In the past two centuries historians created a series of more or less complicated intellectual constructions, in the form of notions like 'people', 'state', 'nation' 'social class', 'social structure', 'intellectual movement', which could come to embody the distance between past and present. In terms of these and other notions the past was constantly analyzed in its quality of being different from the present (in mijn termen: het significante verleden, JHB). The fact that we always talk about the history of a certain people, of a certain nation, social class etc., which undoubtedly suggests a continuity between past and present, makes us forget that the past was divorced from the present precisely under the cover of such notions. These notions have rendered invaluable services to the historian and it is unthinkable that they should be discarded. They enable us to give a meaning to the past and determine our own place in the historical process'. F. R. Ankersmit, *The reality effect in the writing of history. The dynamics of historiographical topology* (KNAW, afd. Lett, nr 52,1 ; Amsterdam, 1989) 34. Ankersmit spreekt in deze verhandeling over de wijzen waarop voorstellingen van het verleden in geschrifte de indruk wekken de werkelijkheid weer te geven. Daarom is hier mijns inziens *a fortiori* sprake van een *master-narrative*: het is niet alleen een voorstelling van het verleden die in alle specifiekere voorstellingen voorondersteld is, maar ook de indruk van werkelijkheid en evidentie heeft kunnen vestigen. Voor vrouwengeschiedenis schuilt uiteraard het probleem in twee frasen: 1. 'it is unthinkable that they should be discarded' — maar ze zullen wel moeten worden herzien, en 2. 'they enable us to give a meaning to the past' — maar in hoeverre geldt dat 'us' ook voor ons? Lorenz, *De constructie van het verleden*, 196 vlg. benadrukt de pluriformiteit van de geschiedbeschouwing en de afwezigheid van een consensus, onder meer met verwijzing naar Th. Kuhn en H. White. Toch blijft mijns inziens voor de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw geldig dat de pluriforme selectie, interpretatie en weergave in het vak bijeen werden gehouden door een *inmiddels onuitsproken* gemeenschappelijke opvatting van de referent van al deze benaderingen.

41 De professionele geschiedbeoefening concentreerde zich vanaf het midden van de negentiende eeuw op de periode van de eigenlijke beschaving, waarin de vroege Griekse en Romeinse geschiedenis soms een wat ongemakkelijke plaats innamen als overgang van de barbarij (Homerus) naar de ontwikkeling van de westerse civilisatie. De voorafgaande tijden, vanaf een min of meer natuurlijke staat tot aan de grens van de beschaving, en hun continuering in de niet-geciviliseerde contreien van de mensheid, bleven geassocieerd met het vrouwelijke, niet-historische. Als wetenschapsgebied werden ze beheerd door andere disciplines dan de geschiedbeoefening: de biologie, de etnografie, de mythografie, die ook een andere betekenis toekenden aan de factor 'tijd'. Deze disciplines, met name de etnografie en de mythografie, bleven daarmee een bron van inspiratie voor de speculatieve geschiedbeschouwingen die naast de professionele geschiedbeoefening bleven bloeien en zich daartoe ook kritisch verhielden. Voor de verdeling van het begrip 'tijd' over de verschillende disciplines en de betekenis daarvan voor vrouwengeschiedenis, zie G. Pomata, 'Die Geschichte der Frauen zwischen Anthropologie und Biologie', *Feministische Studien*, II (1983) 113-127 (oorspr. Italiaans, 1983); over de geringe betekenis van het

professionalisering van het vak, waarmee ook het reeds bestaande verhaal wordt verdicht en geconsolideerd. Het vertrouwen in de feitelijke waarheid van dit verhaal gaat dan ook gepaard meteen toenemend wantrouwen tegen de taal *als ambigu medium*, en een afnemende waardering voor het verhalende aspect van de geschiedschrijving⁴², ten gunste van sociaal-economische thema's en een zwaarder accent op nationale instituties. Tegen het eind van de vorige eeuw verliest ook het geloof in onweerstaanbare vooruitgang aan invloed in de geschiedwetenschap. Zo zijn gaandeweg enkele grondslagen van het achttiende-eeuwse geschiedbeeld verlaten of herzien. Maar toch is de mannelijke geboorte van de tijd, op de manier die ik heb aangegeven, aantoonbaar tot het historische paradigma blijven behoren⁴³. Dat blijkt uit de vele pogingen, zowel van historici als van andere auteurs, om vrouwen een plaats te geven ten opzichte van het historische — dat wil zeggen, daarnaast, daarbuiten, daarvoor, daarna —, dan wel om de plaats van vrouwen in het historische te begrijpen — een poging die tot mislukken was gedoemd, omdat geen schrijver kan verenigen hetgeen het paradigma heeft gescheiden⁴⁴. Het gegeven dat vrouwen nooit geacht worden 'de mensheid' als zodanig, maar altijd het bijzondere te vertegenwoordigen, illustreert dat al voldoende. Wat wel mogelijk was, en dat is dan ook veelvuldig gebeurd, is een beschrijving van het vrouwelijke als complementair aan het historische, variërend van *petite histoire* over de grote minnaresses tot een definitie van vrouwengeschiedenis als de geschiedenis van het gezin, van het lichaam of van de emoties.

Perspectief

In dit exposé heb ik getracht te verhelderen, waarom het moderne geschiedbeeld tot stand kwam door noodzakelijk het niet-historische te scheppen. Dit niet-historische Andere was in de eerste plaats het natuurlijke. Omdat de politiek in de zin van de mannelijke openbaarheid het hart vormde van het historische, werd de natuur gelijkgesteld met het vrouwelijke. Zo werd de geschiedwetenschap gevestigd met de mannelijke geboorte van de tijd. Sekse—in de abstracte zin van een principe dat de wereld ordent met de begrippen mannelijkheid en vrouwelijkheid — was derhalve een wezenlijk element in de vorming van het geschiedbeeld. Dit heeft ertoe geleid dat vrouwen van het manifeste geschiedbeeld werden uitgesloten, juist omdat zij,

vraagstuk tijd in de geschiedbeschouwing, F. R. Ankersmit, 'Over geschiedenis en tijd' in: *Idem, De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen, 1990) 108-124; over de betekenis van de buiten-historische tijd voor de positie van negentiende-eeuwse speculatieve systemen als die van J. J. Bachofen, L. H. Morgan en Fr. Engels, mijn *Amazones antianeirai*, 12-17.

42 Enkele heldere observaties in het verlengde van het werk van Stephen Bann over deze tendentie in G. Pomata, 'Versions of narrative: Overt and covert narrators in nineteenth century historiography', *History workshop journal*, XXVII (1989) 1-17.

43 De spanning die hieruit voortvloeit tussen de visies die binnen vrouwengeschiedenis zijn ontwikkeld en het 'gevestigde' geschiedbeeld, vormt de centrale vraag in bijvoorbeeld M. Perrot, ed., *Une histoire des femmes-est elle possible?* (Parijs, 1984); in het bijzonder in relatie tot de geschiedbenaderingen van de *Annales*, in C. Dauphin, A. Farge, e. a., 'Culture et pouvoir des femmes', *Annales ESC* (1986) in vertaling opgenomen in Offen, *Writing women's history*, 107-133; en H. Nagl-Docekal, 'Feministische Geschichtswissenschaft — ein unverzichtbares Projekt', *L'homme ZFG*, I (1990) 7-18.

44 Ankersmit trekt eenzelfde conclusie over de verhouding van vrouwengeschiedenis ten opzichte van de gebruikelijke opvattingen van het historische en beschrijft de consequenties als volgt: "... the history of mentalities and the history of gender have given rise to a form of history which is indifferent and perhaps even hostile to notions of this kind (vgl. citaat noot 40). For where notation takes precedence over meaning these notions can no longer be accommodated'. *The reality effect*, 34-35. Vanuit zijn vraagstelling komt hij tot de conclusie '... in the history of gender the boundary between present and past is ... blurred', *ibidem*, 35. Vanuit mijn vraagstelling wil ik concluderen: 'in the history of gender the boundary between the significant past and the past is blurred'.

stilzwijgend, als het Andere onontbeerlijk waren voor het begrip van de geschiedenis⁴⁵. Aan deze, slechts ogenschijnlijk paradoxale constatering wil ik tot slot enkele conclusies en vragen verbinden.

De laatste jaren doen zich ontwikkelingen voor in de geschiedwetenschap die zowel op zichzelf als in samenhang met elkaar het *master-narrative* ondergraven⁴⁶. Recente geschiedfilosofische publikaties, die de nadruk leggen op het narratieve karakter van de geschiedschrijving, stellen de mate waarin de historische tekst naar de werkelijkheid van het verleden kan verwijzen, principieel ter discussie⁴⁷. Deze opvatting pleit daarmee consequent voor de vervanging van het ene *master-narrative* door vele narratieven die naast elkaar bestaan en met elkaar interfereren en concurreren⁴⁸. Het is duidelijk dat zo een ruimte wordt geschapen voor vrouwenhistorische visies, die nog niet eerder te realiseren was. Bovendien brengt deze opvatting met zich mee dat wie de politieke geschiedenis als het hart van de geschiedwetenschap wenst te beschouwen, zich van deze voorkeur als een keuze bewust dient te zijn en de betekenis daarvan met argumenten moet onderbouwen. Dat het begrip 'seks', als historisch-analytische categorie, ontwikkeld is op het kruispunt van deze historiografische opvattingen en feministische theorievorming, is geen toeval. Beide ontwikkelingen zijn schatplichtig aan verwante stromingen in recent filosofisch gedachtegoed.

Uit mijn betoeg over het geseksueerde karakter van het traditionele geschiedbeeld wil ik het volgende afleiden. Ten eerste, dat ieder spreken over 'geschiedenis' of 'burgerschap', al is dit ogenschijnlijk neutraal of zelfs uitdrukkelijk als mannelijk bedoeld, ook altijd een begrip van vrouwelijkheid met zich meebrengt. Voor zover vrouwengeschiedenis als een kritische discipline opereert, heeft het dan ook als oogmerk deze meerduideligheid te verhelderen. Ten tweede, dat elke geschiedschrijving over vrouwen en elk streven om vrouwen in het huidige geschiedbeeld op te nemen, kritiek van deze aard met zich meebrengt en ook noodzakelijk maakt. Ten derde rijst de vraag, hoe het begrip van het historische zich zal verhouden ten opzichte van het

45 Joan Scott spreekt in dit opzicht over vrouwengeschiedenis als het supplement (in de zin die Derrida aan dit begrip geeft) tot het 'gevestigde' geschiedbeeld, in 'Women's history: the emergence of a field', in: P. Burke, ed., *New perspectives on historical writing* (Londen, 1989) een opvatting die haar idee over 'gender' nader uitwerkt.

46 Er zijn meer tendenties aan te wijzen die tot dit proces bijdragen. Ik heb echter in het kader van dit betoeg vooral het narrativisme op het oog. Noch de belangstelling voor de taal, noch de aanvaarding van constructivisme in de geschiedschrijving zijn als zodanig nieuw — alleen al de vele verwijzingen naar het werk van J. Huizinga illustreren dat voldoende, maar de invloed van de *linguistic turn* reikt mijns inziens nu verder dan vroeger het geval was. De hierin geïmpliceerde distantie tussen de historische tekst en het verleden wordt consequenter doordacht, en leidt door de sceptis ten aanzien van het werkelijkheidsgehalte tot een verstrekkender kritiek op de representativiteit van de tekst ten opzichte van het verleden. Dat dit het geval is leid ik onder meer af uit het wezenlijk verschil in gezichtspunt tussen historici die wel, en zij die niet dit beginsel aanvaarden. Voorts zouden — om opnieuw de Nederlandse discussie als voorbeeld te nemen — de opvattingen van Ankersmit en Lorenz, onafhankelijk van hun verschil van mening, twintig jaar geleden onvoorstelbaar zijn geweest.

47 Een fraai overzicht van deze discussie en een zorgvuldige evaluatie van de consequenties biedt L. Gossman, *Towards a rational historiography* (Philadelphia, 1989) (TAPS, LXXIX, part iii) 1-68. Hij behandelt hierin onder meer de vraag die onmiddellijk uit een narrativistische opvatting voortvloeit, namelijk naar de mogelijkheid om verschillende narratieven te toetsen op hun waarde, en de betekenis van het feit in dit verband.

48 Deze pluriformiteit zal overigens niet de behoefte kunnen ondervangen aan een geschiedbeeld, waarin de vele verhalen weer tot een geheel zijn geïntegreerd. Om nieuwe grondslagen te ontwerpen voor een dergelijk geschiedbeeld, dat recht doet aan de pluriformiteit waaruit het is opgebouwd, lijkt mij een dringend agendapunt voor het vak in de komende jaren. Het is te wensen dat de grote projecten in het kader van de nieuwe onderzoeksorganisaties deze uitdaging durven aangaan.

niet-historische, nu de traditionele begrenzing van karakter verandert. Het is een vraag waar ik nu zeker geen antwoord op kan geven, maar die ongetwijfeld op de agenda van de historische discipline zal verschijnen. Het heeft enige tijd geduurd voordat vrouwengeschiedenis zich met het politieke hart van de 'gevestigde' geschiedwetenschap ging bemoeien. Met het laatste gedeelte van mijn betoog heb ik willen verduidelijken waarom dat *juist nu* wel gebeurt. De ontwikkelingen van de laatste jaren in vrouwengeschiedenis en in de gevestigde discipline nodigen tot deze toenadering uit. Wat voor effect zal dit proces sorteren? De recente *hausse* van geschiedschrijving over de Franse revolutie biedt wellicht een goed voorbeeld. Daarin nemen vrouwenhistorische publikaties een belangrijke plaats in⁴⁹. Zij laten zien dat de verhouding tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid van begin af aan een centrale kwestie was in de debatten die de revolutie omgaven. In de revolutionaire akties kreeg het streven van vrouwen naar politieke rechten korte tijd gestalte; de uiteindelijke afwijzing daarvan was echter geen toeval of incident, maar de consequentie van de heersende opvatting van politiek. Uit deze publikaties is gebleken dat als de geschiedschrijving zichzelf serieus neemt en zich rekenschap geeft van wezenlijke nieuwe opvattingen, het beeld van de Franse revolutie niet kon blijven wat het jarenlang is geweest. In Nederland is de geschiedwetenschap juist nu bezig zich in onderwijs en onderzoek op een nieuwe grondslag te vestigen: het perspectief van vrouwengeschiedenis vormt daarin een onmisbaar element.

49 Een selectie: C. Fauré, *Democracy without women. Feminism and the rise of liberal individualism in France* (Bloomington, 1991) (oorspr. Frans, 1985; D. Godineau, *Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française* (Aix-en-Provence, 1989); J. Landes, *Women and the public sphere* (zie noot 31); C. Marand-Fouquet, *La femme au temps de la Révolution* (Parijs, 1989); A. Rosa, *Citoyennes, les femmes et la Révolution* (Parijs, 1988); E. Roudinesco, *Théroigne de Méricourt: une femme mélancolique sous la Révolution* (Parijs, 1989); A. Soprani, *La Révolution et les femmes* (Parijs, 1989), J. W. Scott, 'French feminists and the rights of man': Olympe de Gouges's declarations', *History workshop journal*, XXVIII (1989) 1-21; N. Vray, *Des femmes dans la tourmente* (Rennes, 1989).

Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een geschiedfilosofisch of een politiek probleem? Een reactie op Josine Bloks 'Vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap: een historiografisch perspectief'

W. W. MIJNHARDT

Het fraaie betoog van Josine Blok brengt ons in het hart van de problemen waaraan deze dag gewijd is, de relatie 'gevestigde' geschiedschrijving en de vrouwengeschiedenis. Blok is hieromtrent pessimistisch gestemd. Haar boodschap komt, wanneer ik haar goed begrepen heb, hierop neer. Voor de vrouwengeschiedenis die zich in de loop van de jaren zeventig heeft geconstitueerd, stonden in principe twee wegen open. Men zou een nieuw, tot dan toe sterk onderbelicht aspect van het verleden, namelijk het leven van vrouwen, van nieuwe kennis en interpretaties kunnen voorzien, of men zou kritisch kunnen opereren binnen de gevestigde geschiedwetenschap, zodat deze na confrontatie en loutering een nieuwe gedaante zou aannemen. Mede geleid door de overtuiging dat in het verleden de *Öffentlichkeit* vooral voor mannen gereserveerd was en het *private Bereich*, om Habermas te parafaseren, voor vrouwen, hebben vrouwenhistorici voor de eerste variant gekozen en zich voornamelijk op het themagebied 'vrouwen' geconcentreerd. De verklaringen die Blok voor deze keuze aandraagt lijken me zonder meer aannemelijk.

Omdat de optimistische strijdkreet van de jaren zeventig dat kennis macht betekende, echter even voos was als het eveneens in de Verlichting wortelende adagium kennis is deugd, bleek de burcht van de gevestigde geschiedwetenschap onneembaar. Hier kwam nog bij dat toonaangevende historici als Bonnie Smith tot de conclusie kwamen dat nogal wat begrippen en termen uit de gevestigde wetenschap ontoereikend waren om historische verschijnselen te duiden waar vrouwen bij betrokken waren. Dit leidde haast vanzelfsprekend tot de vraag in hoeverre de gevestigde geschiedschrijving, gezien haar oorsprong en ideeënhistorische lading, compatibel was met vrouwengeschiedenis. Blok neemt hier een uiterst radicaal standpunt in: vrouwen en geschiedenis waren tot voor kort fundamenteel onverenigbaar. Voor die incompatibiliteit levert ze vervolgens een originele verklaring.

De uitvinding van de tijd als ontwikkelingsfactor in de achttiende eeuw, nauw verbonden met de *Querelle des anciens et modernes*, maakte het ontstaan van de speculatieve geschiedfilosofie mogelijk. Hierin werd cultuurverschil niet meer in de ruimte geïnterpreteerd maar in de tijd. Deze historisering van het wereldbeeld leidde tot de formulering van een reeks cultuurhistorische ontwikkelingsmodellen waarvan het model van Adam Smith misschien wel de bekendste is. Een directe implicatie van een dergelijke voorstelling van de historische ontwikkeling was de fundamentele scheiding van cultuur en natuur. Hoewel beide geregeerd werden door wetmatigheden, was cultuur veranderlijk en natuur onbeweeglijk. Cultuur bestond dankzij de natuur, maar bewoog zich hier steeds verder vanaf. Natuur en cultuur sloten elkaar dus uit, maar waren tegelijkertijd complementair. Tot zover is het betoog van Blok een heldere weergave van het ontstaan van de speculatieve cultuurhistorische ontwikkelingsmodellen. Volgens Blok gingen de speculatieve geschiedfilosofen echter nog een stap verder. Cultuur werd verbonden met het mannelijke element in de samenleving, dus met de geschiedenis en ontwikkeling, terwijl het vrouwelijke gebonden werd aan de natuur, dus aan het onbeweeglijke en het onveranderlijke. De vrouw werd daarmee definitief uit de geschiedenis verbannen. Eerst in een verre toekomst zouden de twee complementaire, maar nu nog gescheiden elementen, cultuur en natuur,

vrouwelijkheid en mannelijkheid weer worden verenigd. Tot zover de speculatieve geschiedfilosofen. We mogen deze opvattingen echter niet zien als een interessante, maar vrijblijvende intellectuele exercitie in een lang voorbij verleden. Want, zo stelt Blok, ondanks de professionalisering, ondanks het loslaten van de vooruitgangsideologie en ondanks de vele andere veranderingen die de geschiedwetenschap sinds de late achttiende eeuw heeft ondergaan, is het stigma van de 'mannelijke geboorte van de tijd', om Blok zelf te citeren, de gevestigde geschiedwetenschap blijven aankleven. Vrouwengeschiedenis was daarom per definitie veroordeeld tot een marginaal bestaan buiten de officiële wetenschap om.

Bij eerste lezing kwam deze voorstelling van zaken me aantrekkelijk, bevrijdend en bijna overtuigend voor. Aantrekkelijk, omdat in een samenhangend betoog het moeizame karakter van de huidige contacten tussen de vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap verklaard wordt. Bevrijdend, omdat deze these ons, aan beide zijden van de veronderstelde kloof, zou ontslaan van de verplichting te blijven zoeken naar een *modus vivendi* aangezien deze alleen in een toekomstig 'Gouden Tijdperk' te realiseren is. Bij tweede lezing maakte de verabsolutering van het denken van de speculatieve geschiedfilosofen me wantrouwig en vond ik de argumentatie statisch, reductionistisch en zelfs eschatologisch. Mijn kanttekeningen staan dan ook in dat perspectief.

Zo vraag ik me in de eerste plaats afin hoeverre de koppeling van het onderscheid tussen natuur en cultuur aan de man-vrouw-dichotomie een noodzakelijk en intrinsiek bestanddeel uitmaakt van de speculatieve systemen. Sterker nog: of deze koppeling niet allereerst als metafoor, als symboliek moet worden beschouwd die vooral diende om de nieuw gecreëerde tegenstelling tussen cultuur en natuur van een verhelderende toelichting te voorzien. Wil de historicus bij de interpretatie van een dergelijk metafoorgebruik in het juiste spoor blijven dan dient deze nu juist *niet* de symbolische of metaforische orde als uitgangspunt van onderzoek te nemen, maar aansluiting te zoeken bij de culturele praktijken waarnaar die metaforen verwijzen¹. En de door de speculatieve geschiedfilosofen gehanteerde metaforen verwijzen naar de toen geldende man-vrouw verhoudingen en het discours daarover, zonder dat daaraan enige prescriptieve betekenis voor het heden kan worden verbonden. De gebruikte metaforen zijn kortom als abstracta statisch, maar ze verwijzen naar een dynamische realiteit. En een verwijzing naar die dynamiek mis ik in Bloks betoog. Het accepteren van de speculatieve geschiedfilosofie—en hedendaagse historici doen dit, als ze hier al toe overgaan, hoogstens nog in uiterst rudimentaire en afgezwakte vorm — impliceert daarmee absoluut niet de acceptatie van de bijbehorende historisch bepaalde metafoor.

Mijn tweede bezwaar geldt de enorme reikwijdte en langdurige invloed die Blok aan de speculatieve geschiedfilosofie heeft toegekend. Een dergelijke presentatie van de ontwikkelingen is reductionistisch. De speculatieve systemen waren namelijk niet het enige kind van het achttiende-eeuwse historisch bewustzijn waarin de tijd zo'n centrale rol was gaan spelen. Het nieuwe historisch bewustzijn stelde de mens tevens in staat zich rekenschap te geven van de relatie tussen heden en verleden en daarmee werd het mogelijk *af te rekenen* met dat verleden. In de Franse revolutie met haar radicale nieuwe jaartelling wordt dit discontinuïteitsbesef voor het eerst goed zichtbaar en de term *ancien régime* krijgt in die context eerst zijn werkelijke betekenis². Bloks stelling dat de politieke praktijken en de stijl van denken van het *ancien régime*

1 Zie de uitvoerige discussie over de metaforische orde in de kolommen van het *Journal of modern history* van 1985, 1986 en 1988 tussen Roger Chartier, Robert Darnton en anderen naar aanleiding van Darntons, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York, 1984).

2 Vgl. P. B. M. Blaas, 'Historische tijd. Querelle en historisch besef in: Idem, *Geschiedenis als wetenschap* (Den Haag, 1988) 16-31.

door tijdgenoten als vrouwelijk werden gekarakteriseerd en in pejoratieve zin werden gesteld tegenover het nieuwe burgerschap dat als bij uitstek mannelijk werd gedefinieerd, is daarom mijns inziens niet alleen onjuist maar ook misleidend.

Blok sluit hier aan bij de door Joan Landes in 1988 gelanceerde stelling dat het tijdens de Franse revolutie ontwikkelde normatief discours van het liberalisme de vrouw als vanzelfsprekend uitsloot³. Zoals Lynn Hunt enkele jaren geleden tijdens een andere conferentie van het NHG aannemelijk heeft gemaakt, is een minder monolitische interpretatie van de gebeurtenissen evenzeer mogelijk⁴. Tijdens de Franse revolutie werd afgerekend met het patriarchale model dat tot dan toe als norm en basis voor het politieke bedrijf had gediend. De nieuwe normen en modellen waren — toegegeven — geseksueerd en mannelijk en werden nu aan het broederschapsideaal ontleend. Veel belangrijker is echter dat vanaf het moment dat de universele patriarchale norm definitief als verleden tijd werd beschouwd, de doos van Pandora open ging, alles in principe mogelijk bleek en er geen theoretische dam meer op te werpen viel tegen vrouwelijke deelname aan het openbare leven. Na de terechtstelling van Lodewijk XVI als symbool van het voorbije patriarchaat, stortten vrouwen zich in het openbare politieke leven, pleitten ze voor de rechten van de vrouw en werd een liberale wetgeving ten aanzien van huwelijk en de rechten van het onwettige kind ingevoerd die haar gelijke in het contemporaine Europa niet kende.

Door, in navolging van Landes, zo sterk de nadruk te leggen op de negatieve en vrouwonvriendelijke toonzetting van het debat in jacobijnse kring naar aanleiding van deze radicale emancipatiegolf, miskent Blok het revolutionair-nieuwe karakter van dit feministisch activisme. Dat voorde eerste keer in de Europese geschiedenis vrouwen zoveel politieke ruimte hadden geschapen was onlosmakelijk verbonden met de radicale breuk met het verleden die de Franse revolutie teweeg had gebracht. In de Amerikaanse en Nederlandse revoluties van de achttiende eeuw was dit discontinuïteitsbesef veel minder voelbaar. In tegenstelling tot de Fransen konden de Amerikanen en de Nederlanders zich bij hun revoluties beroepen op historische modellen: de Amerikanen op het zeventiende-eeuwse puriteinse Amerika en de Nederlanders op het gouden zeventiende-eeuwse verleden. Omdat hier de breuk met het verleden aanzienlijk minder geprononceerd was, was de ruimte voor het claimen van meer politieke rechten voor vrouwen dan ook veel beperkter⁵.

Deze radicale feministische uitbarsting in het revolutionaire Frankrijk tussen 1789 en 1793 kwam overigens niet geheel uit de lucht vallen maar kon steunen op een lange, meer gematigde traditie die begint bij Descartes⁶. Door auteurs als François Poulain de la Barre die onbedoelde consequenties trokken uit het werk van de grote filosoof, werd de vrouw cultureel gesocialiseerd. De absolute scheiding tussen lichaam en geest maakte het immers ondenkbaar dat de geest zich bij de distributie over de mensheid iets zou aantrekken van de fysieke gesteldheid van het lichaam. De weg was hiermee geopend voor vrouwenparticipatie aan de wereld van cultuur en conversatie, vooralsnog alleen in de salon en het gezelschap, het grensgebied tussen privé sfeer en openbaarheid. En op dit sociale grensgebied werd vrouwen een actieve en tegelijkertijd cruciale beschavende rol toegekend. Dit is een steeds terugkerend thema in de achttiende-

3 J. B. Landes, *Women and the public sphere in the age of the French revolution* (Ithaca-Londen, 1988).

4 L. Hunt, 'The language of politics and political culture in France, England, the USA and the Dutch Republic', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIV (1989) 611 - 621. Haar opvattingen werden nader uitgewerkt in: L. Hunt, *The family romance of the French revolution* (Berkeley-Los Angeles, 1992).

5 Voor een uitvoerige analyse van de betekenis van dit discontinuïteitsbesef zie L. Hunt, 'Male virtue and republican motherhood' in: K. Baker, ed., *Terror in the French revolution*, Pergamon Press (in druk).

6 Vgl. R. Teeuwen, 'Intellectuele intimiteit', *Forum der letteren*, XXXIII (1992) 33-45.

eeuwse roman en essayliteratuur. Voor Samuel Richardson, Betje Wolff en Rhijnvis Feith, om maar een paar auteurs te noemen, was vrij verkeer tussen mannen en vrouwen en vrouwelijke deelname aan intellectuele speculatie en uitwisseling een absolute noodzaak.

Met de radicale feministische beweging werd in de loop van de revolutie korte metten gemaakt en de gematigde variant bleef vooralsnog de toon aangeven. De radicale traditie kon echter niet meer worden genegeerd, ook al wegens het eclatante, zij het kortstondige, succes. Nu het theoretisch onmogelijk was geworden de vrouw naar de intieme privé-sfeer te verbannen en het publieke leven als een exclusieve masculine aangelegenheid te bestempelen, werd de man-vrouw verhouding van een theoretisch een praktisch politiek probleem waarvoor langs politieke weg een *politieke* oplossing gevonden diende te worden. De gehele negentiende eeuw is het politieke debat hieromtrent voortgegaan en heeft de uitbreiding van vrouwelijk domein langzaam op steeds meer deelgebieden zijn praktische beslag gekregen. In *Britons* heeft Linda Colley onlangs nog eens laten zien hoe subtiel rond 1800 het sferen-concept werd gemanipuleerd om de publieke ruimte voor vrouwen te vergroten. De vrouwelijke privé-sfeer was een prescriptief en didactisch concept waarvan de effecten niet simpelweg uit dat concept zelf mogen worden afgeleid. Ook hier was de praktijk aanzienlijk flexibeler dan het normatieve vertoog⁷.

Door de filosofische ontwikkelingen vanaf Descartes tot het ontstaan van de discontinuïteitservaring te negeren, een eenzijdige klemtoon te leggen op de onveranderlijkheid van de metafoorstructuur in de argumentatie van de speculatieve geschiedfilosofen en de onvermijdelijkheid van de uitsluiting van vrouwen na 1793 te postuleren in plaats van de contingentie ervan, doet Blok de cruciale voorgeschiedenis van de socialisatie van de vrouw tekort. De geschiedenis zelf wordt in haar voorstelling tot een conspiratiemedium tegen de vrouw gemaakt. En hier nauw mee verbonden tekent het eschatologische karakter van Bloks betoog zich af. De komst van de postmoderne geschiedfilosofie die betwijfelt of historische teksten wel naar de verleden werkelijkheid kunnen verwijzen fungeert bij Blok als de bevrijdende messias die het 'Gouden Tijdperk' aankondigt waarin het juk van de 'klassieke geschiedenis' kan worden afgelegd en het mannelijke en vrouwelijke eindelijk worden verenigd. De integratie van de vrouwengeschiedenis in de 'gevestigde' geschiedwetenschap behoeft echter in het geheel niet te wachten tot de komst van de postmoderne messias. Vanaf het ontstaan van de notie van de historische tijd en vanaf het ontstaan van het discontinuïteitsbesef was de vrouw in het heden en daarmee in de geschiedenis geïntegreerd. De uiterste consequentie van deze ideeën is dat de met deze kwesties verbonden historische vraagstukken ook geen object zijn van een autonome vrouwengeschiedenis noch van een autonome politieke geschiedenis, en al evenmin van een autonome cultuurgeschiedenis; ze vormen het object van een geschiedenis die één en ondeelbaar is.

7 L. Colley, *Britons. Forging the Nation 1707-1837* (New Haven-Londen, 1992) met name 237-282.

'The proof of the pudding is in the eating'. Een reactie op W. W. Mijnhardts reactie

JOSINE H. BLOK

Heeft het zin een polemieek te voeren als de opponenten het over de inzet — de gewenste vakhistorische ontwikkelingen — in bepaalde opzichten eens zijn? Misschien toch wel, al was het alleen al om het meningsverschil te verhelderen. Mijnhardt vecht niet mijn hypothese aan dat voorstellingen van politiek en burgerschap een belangrijke component vormden in het moderne begrip van historische significantie. Hij karakteriseert echter de begrippen mannelijkheid en vrouwelijkheid in de achttiende-eeuwse geschiedspeculaties als metaforen die de tegenstelling tussen cultuur en natuur (we zijn geneigd toe te voegen: 'slechts') van een verhelderende toelichting voorzagen. Het vermogen om met deze termen de genoemde tegenstelling te verhelderen hing samen met de toenmalige culturele praktijken. Door de breuk met het verleden die inherent was aan de Franse revolutie, veranderden zowel de theorie als de praktijk en verloor de metafoor zijn relevantie, althans in Frankrijk. In maatschappelijk opzicht zou deze breuk in principe de ordening openbaarheid/mannelijkheid en privé-sfeer/vrouwelijkheid blijvend ter discussie hebben gesteld. De symboliek van de achttiende-eeuwse speculaties had geen functie meer in de vormgeving van het heden, en daarom ook niet in de perceptie van het verleden. Kortom, Mijnhardt benadrukt de discontinuïteit, voornamelijk op grond van de politieke theorie en praktijk. Ik heb een continuïteit beschreven, namelijk de naar sekse gedifferentieerde voorstelling van de geschiedenis, die door vakwetenschappelijke ontwikkelingen van gedaante veranderde. Pas in de laatste decennia neemt men in meer fundamentele opzichten afstand van deze voorstelling onder invloed van theoretische heroriëntatie. Daarom typeert Mijnhardt mijn betoog als conspiratoir, misleidend, pessimistisch en eschatologisch.

Nog afgezien van de merkwaardige tegenstrijdigheid in de laatste twee adjectieven, zou ik in principe mijn weerwoord in één alinea kunnen vervatten. Als Mijnhardts betoog steekhoudend zou zijn, was al direct met ingang van, of eventueel kort na de Franse revolutie een geschiedschrijving ontstaan en voortgezet, die aan vrouwen een even wezenlijke, geïntegreerde plaats in het geschiedbeeld toekende als aan mannen (het vraagstuk van klasseverschil hebben wij beiden buiten beschouwing gelaten). Mijnhardt geeft daarvan echter geen voorbeelden. En dat hoeft niet te verbazen, want in de eerste plaats gaat hij op het vraagstuk van de historische representatie — waarover het betreffende gedeelte van mijn betoog in wezen handelt—in feite niet in. Hij geeft een selectieve beschrijving van de politiek-theoretische en maatschappelijke veranderingen sinds de Franse revolutie, maar hun effect op de voorstelling van de geschiedenis vanuit het perspectief van sekse blijft onbesproken. Maar stel dat hij dat wel had gedaan, zou hij dergelijke voorbeelden hebben kunnen vinden? Vermoedelijk niet, althans ik zou die evenmin kunnen geven, hoe graag ik dat ook zou willen. Wat ik wel zie 1, evenals anderen die ik steekproefsgewijs al heb genoemd, is een geschiedschrijving waarin vrouwen hetzij afwezig, hetzij een incident zijn. Dit lijkt mij een indicatie dat ook in de negentiende eeuw de geschiedschrijving berustte op een geschiedbeeld waarin vrouwen niet geïntegreerd konden zijn. Dit hoeft ons evenmin te verbazen, omdat de veranderingen waarop Mijnhardt zijn betoog heeft gebaseerd pas in de loop van de twintigste eeuw het maatschappelijk resultaat zouden

1 J. H. Blok, 'Sexual asymmetry - a historiographical essay' in: J. Blok, P. Mason, ed., *Sexual asymmetry. Studies in ancient society* (Amsterdam, 1987) 1 -57.

boeken waarop zijn argumentatie impliciet een beroep doet. Een navenant effect op de historische representatie moet dan nog enige tijd worden gegund, waarbij we ook rekening moeten houden met de min of meer autonome vakhistorische kaders. Daar heb ik het wel, en heeft Mijnhardt het niet over gehad. Kortom, een proefneming in het onderwerp waar het om ging, de representatie van de geschiedenis vanuit een 'gender'-perspectief, toont eerder de geldigheid van mijn interpretatie dan die van Mijnhardt.

Wie daarmee wil volstaan, kan het verdere exposé terzijde leggen. Ik kan mij echter voorstellen dat de proef weliswaar een bewijs levert, maar als verklaring niet afdoende is. Bovendien vraagt ook de strekking van Mijnhardts betoog nog wel om enig commentaar.

Hoewel Mijnhardt net als ik genoodzaakt was tot overmatige beknoptheid, mag dat feit geen excuus zijn voor de vereenvoudiging die hij aan het maatschappelijk proces en de literatuur die hij daarover aanhaalt, heeft opgelegd. Om en detail te tonen hoe hij dat heeft gedaan, zou ik vele bladzijden nodig hebben, en dat is hier evenmin de bedoeling. Samengevat komen mijn bezwaren op het volgende neer. Ten eerste stelt hij de ideeën over politiek en maatschappij voor als eenduidiger dan zij zijn; ambiguïteit op dit niveau sluit hij impliciet uit. Ten tweede kent hij nu eens aan de ideeën een grote effectiviteit toe, en dan weer in het geheel niet, naar het hem uitkomt. Ten derde is hij selectief in de betekenis die hij aan de werkelijkheid toeschrijft; dit probleem is in zekere zin het spiegelbeeld van de eerste twee. In samenhang met elkaar resulteren deze simplificaties in enkele treffende tegenstrijdigheden. Ik kan dit slechts laten zien aan de hand van enkele elementen in Mijnhardts betoog, maar daaruit wel een verklaring afleiden voor het resultaat van de proef.

De eerste tegenstrijdigheid blijkt waar Mijnhardt de metaforen van de achttiende-eeuwse visies tot een tijdgebonden ornament verklaart, maar de theorie van gelijk burgerschap tot een effectief en prescriptief principe. Hier mis ik een argumentatie waarom beide theoretische noties in dit opzicht zo verschillend worden beoordeeld. Ik houd mij graag aan zijn voorschrift dat we aansluiting moeten zoeken bij de culturele praktijken: die tonen namelijk dat de metafoor niet slechts een metafoor ('verheldering'), maar — ook als metafoor — wel degelijk effectief was. Anderzijds had het politieke gelijkheidsprincipe voor vrouwen lange tijd een negatief effect. Geen van beide theoretische noties was onschuldig, ineffectief — waarom zouden zij dat ook zijn?

De werkelijke gang van zaken met de burgerschapsrechten van vrouwen toont duidelijk hoe deze effectiviteit uitpakte. De actieve politieke participatie van vrouwen in de revolutie werd al snel ongedaan gemaakt; dit feit en de argumentatie waarmee deze ingreep werd gerechtvaardigd, onthullen een fundamenteel probleem. We hebben hier niet te maken met een theorie (gelijk burgerschap) die tijdelijk door de praktijk (sociale conventies, die ook de metafoor hadden geschapen) werd geremd om korte tijd later in volle glorie gerealiseerd te worden. Het ging hierom een theorie (gelijk burgerschap) waarin een andere theorie (alleen burgers met een bepaalde kwalificatie) latent aanwezig was. De geldigheid van deze kwalificatie (namelijk wat ons probleem betreft: alleen mannelijke burgers) werd zowel op dit moment als ook later beargumenteerd met een beroep op het huwelijk en het huwelijksrecht, waarin — alle contracttheorie ten spijt — het patriarchale model bleef overheersen (ook Lynn Hunt in de aangehaalde publikaties is daar duidelijk over). Gehuwde vrouwen — en merkwaardig genoeg daarmee ook alle andere vrouwen — werden niet geacht een zelfstandig sociaal-politiek contract met medeburgers of de staat te kunnen aangaan. Vanuit dit oogpunt bracht de vervanging van het patriarchale door het broederschapsmodel in Frankrijk niet meer verandering dan de continuïteit in de Nederlandse wet. Geen wonderdan ook dat de liberale wetgeving die Mijnhardt noemt niet lang standhield — een feit dat hij niet noemt, waarbij de beruchte wetsartikelen uit de *Code*

Napoléon nauwelijks meer genoemd behoeven te worden. De doos van Pandora ging, wat de toekenning van het actief kiesrecht aan vrouwen betreft, in het 'discontinue' Frankrijk pas in 1945 open, alle deelname aan het openbare leven ten spijt.

Voor zover de 'dynamische realiteit' kan worden aangevoerd, geldt de effectiviteit van het gelijkheidsprincipe toch vooral de mannelijke helft van de bevolking, zij het stapsgewijs. De grondwet van Frankrijk en die van Nederland, die daartoe immers in 1887 zelfs werd gewijzigd, lieten geen twijfel (meer) bestaan over de mannelijke kwalificatie van het burgerschapsbeginsel. Als we dan Mijnhardts voorwaarden als maatstaf nemen, verschuift het moment waarop die effectiviteit ook werkelijk tastbaar werd naar de loop van de twintigste eeuw, afhankelijk van de nationale omstandigheden. Bovendien gaat het om verschillende juridische kwesties: niet alleen het kiesrecht is een teken van volwaardig burgerschap, ook bijvoorbeeld de handelingsbekwaamheid. De afschaffing van het patriarchale model op dit punt werd voor de Nederlandse gehuwde vrouw pas in 1956-1957 realiteit — en met de rest zijn we nog bezig.

Nu is het bovendien interessant dat de strijd voor het vrouwenkiesrecht — en zo ook de argumentatie om dat aan vrouwen daadwerkelijk te verlenen — zelden een beroep deed op dat principe van gelijk burgerschap. In de context van het negentiende-eeuwse debat werd aan de verschillen tussen de seksen een doorslaggevende betekenis gehecht. Dit standpunt werd ook de basis voor vrouwelijke activiteit in de openbare sfeer (de 'subtiele manipulatie van het sferenconcept'). Mijnhardt beweert dat de praktijk flexibeler was dan het normatieve vertoog (hier brengt hij dus de werkelijkheid tegen de theorie in stelling). Het lijkt me echter juist om te constateren dat het normatieve vertoog zelf zoveel flexibiliteit bezat dat de toepassing ervan kon leiden tot situaties die op het oog paradoxaal waren maar aanvaardbaar werden *als de geloofsartikelen van het sferenconcept werden onderschreven*. We zien dan ook dat hetzelfde normatieve vertoog de duiding en ordening van de werkelijkheid vormgaf. Welke sectoren van de maatschappij als openbaar/mannelijk en als privé/vrouwelijk werden gekenschetst lag voor een deel vast, voor een deel werden ze juist het object van een definiëeringsproces. Mijnhardt spreekt van de 'socialisering van de vrouw', maar met evenveel recht kan men spreken van een vervrouwelijking van het sociale. Waar vrouwen omwille van een maatschappelijke zaak zich in het 'openbare' domein begaven, legitimeerden zij hun interventie door de betreffende sector sociaal en dus vrouwelijk te noemen, en door zich er 'als vrouwen' mee te bemoeien. (De samenwerking met mannen in deze sectoren doet daaraan niets af)- In principe bleef de tegenstelling tussen het sociale enerzijds en de openbaarheid zoals gerepresenteerd in de staat anderzijds, gehandhaafd. In de laatste decennia van de negentiende eeuw werd de vraag urgenter welke sector van de maatschappij tot de éne sfeer, en welke tot de andere moest worden gerekend, en welke consequenties daaraan moesten worden verbonden. De groei van de 'sociale' sector vestigde zeker de aandacht op de paradoxale (juridische) positie van vrouwen. Maar het lag eveneens voor de hand dat de sterkste stroming in de kiesrechtdebatten het kiesrecht voor de vrouw verlangde op grond van haar 'specifieke' bijdrage aan de samenleving, niet op grond van een *algemeen geldend* recht. Om tegen deze achtergrond te stellen dat de man-vrouw verhouding vanaf de Franse revolutie een *'praktisch politiek* probleem [was geworden] waarvoor langs *politieke* weg een *politieke* oplossing gevonden diende te worden', kan moeilijk worden beaamd.

Dit exposé toont in vogelvlucht waarom het moment waar het Mijnhardt om te doen was (een praktische en/of principiële gelijkheid tussen de seksen in de politieke theorie en het openbare leven) veel later moet worden geplaatst dan hij beweerde. Of deze gelijkheid van een zodanige kwantiteit en kwaliteit is (geworden) dat deze invloed kan uitoefenen op diepgewortelde opvattingen van de geschiedenis, is dan nog vers twee. Belangrijker blijft dan ook het vraagstuk

van de historische representatie. Het is geen wonder dat dit momenteel zo in de belangstelling staat. Representatie heeft immers een dubbele betekenis: het gaat om de vraag hoe een verschijnsel wordt weergegeven, en om de vraag hoe die weergave het verschijnsel vertegenwoordigt. Het verband tussen politiek/burgerschap en geschiedenis is indirect. Ik heb dan ook de hypothese opgeworpen dat eenzelfde opvatting van mannelijkheid en vrouwelijkheid zich uitte op enerzijds het politieke vlak, anderzijds op het niveau van de historische perceptie. De aard van representatie was in elk van beide systemen verschillend. Juist in de representatie kan worden onderzocht of datgene wat als algemeen wordt aangeduid, ook bij nadere toetsing als algemeen kan worden gekwalificeerd. Dit brengt mij tot slot bij de strekking van Mijnhardts betoog.

Gesteld voor de opgave 'het moeizame karakter van de huidige contacten tussen de vrouwen-geschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap' (Mijnhardt) in een betrekkelijk kort bestek te verklaren, leek ik voor de keuze geplaatst de geschiedwetenschap hetzij moedwil, hetzij misverstand toe te schrijven. Zo'n dichotomie leek mij echter onjuist. 'Misverstand' impliceert dat er gegevens zijn die niet goed worden begrepen, maar die met een enkele verheldering recht te zetten zijn. Als we vrouwengeschiedenis in haar huidige vorm zo'n gegeven noemen, zou het begrip misverstand te kort schieten om de moeizaamheid van de situatie te verklaren. 'Conspiratoir' (Mijnhardt) duidt echter op moedwil, op bewuste strategieën; die karakterisering leek mij evenmin bevredigend. Het ongemak van de gevestigde geschiedwetenschap met vrouwengeschiedenis verdient toch bij voorkeur niet begrepen te worden als het gevolg van dergelijke manipulaties. Daarom heb ik een andere verklaring gezocht, namelijk in de historische representatie en de mogelijke achtergronden van deze representatie. Dit type verklaring gaat aan moedwil of misverstand vooraf. Mijnhardts repliek reduceert mijn type verklaring weer tot de oorspronkelijke dichotomie. Daar is niemand bij gebaat. Waar hij echter pleit voor een verhouding tussen vrouwengeschiedenis en de 'gevestigde' geschiedwetenschap die leidt tot een synthese van vraagstellingen in *beide* disciplines, lijkt mij de situatie veelbelovend. Een proefneming kan wellicht opnieuw zijn nut bewijzen.

Koning Willem III en de grondwet in april 1853

G.J. HOOYKAAS

In een recent artikel over de Nederlandse katholieken en hun vaderland geeft Bosmans een opmerkelijk onschuldig verslag van de bekende audiëntie op 15 april 1853 in Amsterdam. Daar, in het paleis op de Dam, ontving koning Willem III een deputatie die hem een adres met ruim 51.000 handtekeningen tegen de door de paus aangekondigde invoering van de bisschoppelijke hiërarchie kwam aanbieden. De woordvoerder van de commissie, de bekende Amsterdamse predikant en dichter Ter Haar, sprak de koning toe. Hij noemde het adres 'dit gedenkteeken van echt-Protestantschen geest — die, Gode zij dank! nog in Nederlands hoofdstad leeft en door geene breve van het Vatikaan is te vernietigen' en betoogde:

Sire! Indien de Grondwet, in weerspraak met zich zelve en hetgeen zij belooft, volstrekt onmagtig bleek te zijn, om de regten van al Uwe onderdanen, op godsdienstig en kerkelijk gebied, tegenover elkander in het evenwigt te plaatsen, dan zouden wij dit wel diep moeten betreuren, en beide Vorst en Volk moeten beklagen, maar daarom nog geenszins vergeten, wat wij als gehoorzame en vreedzame burgers aan den Staat zijn verschuldigd.

Maar, Sire! wij meenen met het volste regt te mogen beweren, dat juist die gelijkheid, waarvan de Grondwet spreekt, door zoodanige invoering en erkenning der hiërarchie niet gehandhaafd, maar verbroken en geschonden zal worden ¹.

Volgens Bosmans gedroeg Willem III zich in zijn antwoord 'echter constitutioneel, al hebben Thorbecke en de zijnen daar anders over gedacht' toen hij de aanbieders van het smeekschrift

met enkele gelegenheidsfrasen naar huis stuurde en zo althans niet kaarsrecht inging tegen het advies van de ministerraad om te verklaren dat hij geen bevoegdheid bezat om de van hem verlangde stappen te zetten.

Hij concludeert:

Nimmer hebben de katholieken vanaf 1848 enige aanleiding gehad het huis van Oranje ervan te verdenken het grondwettelijk recht van vrijheid van godsdienst ten nadele van hen te willen uitleggen...².

Enkele gelegenheidsfrasen? Nimmer enige aanleiding? Men wrijft zich de ogen uit en vraagt zich verbaasd af waarom de ministers dan de koning over diens antwoord opheldering vroegen en ontslag aanboden.

Bosmans beroept zich op Rogier die de zelfbeheersing van 'bulderbas' Willem III heeft geprezen: 'Hij heeft de deputatie geen duimbreed toegegeven en de grondwet, die hij verachtte, voor geen iota geschonden'³.

Als dit pertinente oordeel van Rogier, overigens een groot kenner van de negentiende eeuw, nog steeds gezag heeft, is er reden om 's konings optreden opnieuw te bezien, te meer daar Bosmans niet alleen staat⁴.

De cruciale vraag is wat de koning tegen de deputatie heeft gezegd. De basistekst die meestal

1 Zie *Handelingen van de regering en de Staten-Generaal over de grondwets-bepalingen nopens de godsdienst, de verhouding tusschen kerk en staat, de organisatie van en het toezigt op de kerkgenootschappen*, I (Schiedam, 1853) 246 en 247.

2 J. Bosmans, 'Het onbehaaglijke vaderland. De katholieke staatkunde en de Staat der Nederlanden in de negentiende en twintigste eeuw', *BMGN*, CVIII (1993) 417-430; de geciteerde passages op 418.

3 L. J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (s-Gravenhage, s.a. [1956])94.

4 Een andere recente, onvolledige samenvatting van het gebeurde in Amsterdam bij H. Righart, *Het einde van Nederland? Kenteringen in politiek, cultuur en milieu* (Utrecht/Antwerpen, 1992) 95.

BMGN, 109 (1994) afl. 1,53-56